

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI**

**ŞEBBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMET HİLMİ'YE GÖRE
İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN PROBLEMLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Tahir ULUÇ

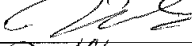
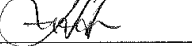
Hazırlayan

Ramazan DEMİRCİ

Konya 2014

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Tez Savunma Sınavı Tutanak Formu

I. Öğrenci Bilgileri			
Adı	Ramazan	Anabilim Dalı	Telefe ve Dm Bölümleri
Soyadı	Demirci	Bilim Dalı	İslam Telifesi
Numarası	078102.021001	Sınav Durumu	I. Savunma Sınavı ☒ II. Savunma Sınavı ☐
Danışmanı	Doç.Dr. Tahir Uluç	Programı	Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
II. Sınav Bilgileri			
Tarih	03.07.2014	Saat	10:00
Süre	60		
III. Değerlendirme ve Sonuç			
☒	Savunulan Tezin Kabul Edilmesine		
☐	Savunulan Tezin Düzeltilmesine		
☐	Savunulan Tezin Reddedilmesine (*)		
Salt Çoğunluk	☐	Oy Çokluğu	☐
Oy Birliği	☒	İle karar verilmiştir.	
NEÜ Lisansüstü Eğitim Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans / Doktora Tez Savunma Sınavı gerçekleştirilmiş ve adayın durumu tutanakla tespit edilmiştir.			
IV. Tez İzleme Komitesi Üyeleri			
Sıra No	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Danışman	Doç.Dr. Tahir Uluç	
2	Üye	Prof.Dr. İsmail TAŞ	
3	Üye	Prof.Dr. Sibel KORKMAZ	
4	Üye		
5	Üye		
Not: Bu belge, Tez Savunma Sınavı'ndan sonra üç gün içerisinde, Tez inceleme ve Değerlendirme Formu (Rapor) ile birlikte Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne gönderilmelidir. (*)Tezi Reddedilen öğrenci, Reddedilen tezin bir nüshasını gerekçeli kararla birlikte Enstitüye teslim etmesi gerekmektedir.			

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ramazan DEMİRCİ		
	Numarası	078102021001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/ İslâm Felsefesi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
	Tezin Adı	Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'ye İslâm Düşüncesinin Problemleri		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Ramazan DEMİRCİ

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ramazan DEMİRCİ		
	Numarası	078102021001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/ İslâm Felsefesi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Tahir ULUÇ		
Tezin Adı	Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'ye Göre İslâm Düşüncesinin Problemleri			

Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi doğu ve batı düşünceleri konusunda kendini yetiştirmiş ve bu anlamda ilmi derinliği olan II. Meşrutiyet döneminin önemli mütefekkirlerinden birisidir. Ahmet Hilmi kaleme aldığı yazılarında; Osmanlının geleceği, İslam toplum ve düşüncesinin problemleri, materyalist akımlar ve Müslümanlar arasında birlikteliğin sağlanması gibi konular üzerinde durmuştur. Özellikle İslâm düşüncesinin problemlerine ilişkin ortaya koyduğu tezlerinde, klasik İslâm düşünürü söyleminden ziyade bunları bilimsel bilgi ve yöntemlerle izaha çalışmıştır. Onun çalışmaları sadece o dönemin İslâm toplum ve düşüncesinin problemlerine ışık tutmakla kalmamış, günümüz İslâm toplum ve düşüncesinin de problemlerine ışık tutmuştur.

T.C.
NECMEETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ramazan DEMİRCİ		
	Student Number	078102021001		
	Department	Philosophy and Religious Studies / Islamic Philosophy		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☒	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	☐	
	Supervisor	Doç. Dr. Tahir ULUÇ		
Title of the Thesis/Dissertation	The Problems of Islamic Thought to Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi			

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi has educated himself on the eastern and western thoughts and in this sense, he is one of the most important thinkers that is science depth of II. Constitutional period. In articles which Ahmet Hilmi penned focused on issues such as the future of the Ottoman Empire, the problems of the islamic society and thought, materialist movements and ensuring unity among Muslims. In particular, they have tried explaining scientific knowledge and methods rather than the classical Islamic thinkers rhetoric in the thesis putting forward relating to the problems of Islamic thought. His work not only shed light problems of Islamic society and thoughts of that time but also shed light problems of today's islamic society and thoughts.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin son dönemleri çağdaş düşünce tarihimiz açısından önemli bir yere sahiptir. Devlet yapısında yapılan yeniliklerden istenen sonuçların elde edilememesi, Avrupa karşısında bilim, teknoloji ve düşünce alanlarında geri kalınması, aynı zamanda peş peşe gelen savaşlardan alınan ağır yenilgiler dönemin Osmanlı düşünürlerini hayli meşgul etmiştir. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi böyle bir yenilmişlik ortamında yaşamıştır.

Ahmet Hilmi, hem İslâm düşüncesi hem de Batı düşüncesi alanlarında kendini yetiştirmiş, II. Meşrutiyet Döneminin önemli mütefekkirlerinden biridir. Onun fikrî meşgalesi Osmanlı Devleti'nin geleceği, İslam toplumunun ve düşüncesinin problemleri, materyalist akımlar ve Müslümanlar arasında siyasî birliğin sağlanması gibi meseleler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmamızda Ahmet Hilmi'nin İslam düşüncesinin gelişmesine ve ilerlemesine engel gördüğü amilleri ele alacağız. Ahmet Hilmi hakkında yapılmış pek çok çalışma olmakla birlikte düşünürün bu yönüyle ilgili olarak müstakil bir çalışmanın yapılmaması ve bu içerikte bir çalışmanın sadece o dönemin İslam düşünce yapısına ve problemlerine değil, günümüz İslam düşünce ve problemlerine de ışık tutacağına inancımız bizi böyle bir çalışmaya yöneltti.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Girişte Ahmet Hilmi'nin hayatı, eserleri ve gazetecilik yönü ele alınmaya çalışılmış; birinci bölümde genel anlamda Osmanlı düşüncesi ve II. Meşrutiyet Dönemi fikir akımları karşısında Ahmet Hilmi'nin düşüncesi incelenmeye gayret edilmiş; ikinci bölümde ise Ahmet Hilmi'ye göre İslam düşüncesinin ilerlemesine ve gelişmesine engel olan temel sebepler tasvir ve tahlil edilmeye çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise bütün bu çalışmalar kapsamında genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın konu seçiminden başlamak üzere bu safhaya gelinceye kadar değerli yardımlarını ve yapıcı eleştirilerini esirgemeyen danışman hocam sayın Doç. Dr. Tahir ULUÇ beye teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca yüksek lisans ders aşamasında aldığım dersleriyle Türk düşüncesine yönelmeme vesile olan sayın Prof. Dr. İsmail TAŞ beye de en derin teşekkürlerimi arz ederim.

KONYA/2014

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	v
GİRİŞ	1
1.1. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Hayatı.....	1
1.2. Eserler	5
1.2.1. Yayımlanan Eserleri.....	5
1.2.2. Tefrika Halinde Kalmış Eserleri:	13
1.2.3. Yayımladığı ve Yazı Yazdığı Süreli Yayınlar	14
BİRİNCİ BÖLÜM	21
OSMANLI DÜŞÜNCE HAYATI	21
1.1. Osmanlı Düşünce Dünyasına Genel Bakış	21
1.2. II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarına Filibeli'nin Yaklaşımı	29
1.2.1. Osmanlıcılık.....	29
1.2.2. İslamcılık	34
1.2.3. Batıcılık.....	41
1.2.4. Türkçülük.....	45
İKİNCİ BÖLÜM	53
FİLİBELİ'YE GÖRE İSLAM DÜŞÜNCESİNİN PROBLEMLERİ	53
1.1. Metotsuzluk ve İdealsizlik	62
1.2. Kadercilik.....	65
1.3. Züht ve Ruhbanlık.....	71
1.4. İlim ve İlerleme Düşmanlığı	75
1.5. Dini Bilgiler İle Bilimsel Bilgilerin Bağdaştırılmaması.....	76
SONUÇ	84
BİBLİYOGRAFYA	87
ÖZGEÇMİŞ	90

KISALTMALAR

agg	: Adı geçen gazete
age	: Adı geçen eser
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
d.	: Doğum
Enst.	: Enstitüsü
Haz.	: Hazırlayan
m.	: Miladi
Naş.	: Naşirin
ö.	: Ölüml
Sad.	: Sadeleştiren
s.	: Sayfa
Üniv.	: Üniversitesi
v.b.	: Ve benzeri
v.d.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

1.1. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Hayatı

Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi (1865/ H.1281) yılında, bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Filibe'de¹ dünyaya gelmiştir. Babası, Babapaşazâde Süleyman'dır. Babasının Hazar Denizi kıyısında bulunan Akşit Türkmenlerinden olduğu rivayet edilir. Annesi Şevkiye Hanım Kafkasyalıdır. Ahmet Hilmi, Filibe konsolosu olan babasının mesleği dolayısıyla “Şehbenderzâde”², doğum yeri Filibe olması itibariyle de “Filibeli” lakabını kullanmıştır.

Ahmet Hilmi, ilk tahsilini Filibe müftüsünden almıştır. Daha sonra Bulgaristan'da rüştiye mektebini bitirmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Rumeli muhacereti sırasında gerçekleşen göçler kervanına Ahmet Hilmi'nin babası Süleyman Efendi de katılmıştır. Önce Edirne'ye daha sonra İstanbul'a gelmiştir. Filibeli, burada Galatasaray Sultanisi'nde okur. Diğer bir görüşe göre kendi kendisini yetiştirmiştir. Ancak ilgili kaynaklarda ağırlıklı görüş Galatasaray Sultanisi'nde okuduğu yönündedir.³

Memuriyete İstanbul'da başlayan Ahmet Hilmi, daha sonra ailesiyle birlikte İzmir'e gitmiştir. Orada dört yıldan fazla posta idaresinde çalışmış ve bunun iki yılı müdürlük görevinde geçmiştir. Daha sonra becayiş yoluyla Beyrut Vilayeti Telgraf ve Posta Merkezi Posta Müdürlüğüne geçmiştir.⁴ Bazı kaynaklar Ahmet Hilmi'nin Beyrut'ta Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde çalıştığı bilgisini vermektedir.⁵ Düşünürümüz Beyrut'ta bulunduğu dönemde Jön Türklerle yakın temasa geçmiş ve daha sonra oradan Mısır'a kaçmıştır. O, Mısır'da iken de Jön Türklerle beraber olmuş ve *Çaylak* isiminde mizah dergisi çıkarmıştır.

¹ Filibe: Günümüz Bulgarcasında Plovdiv ismini alan Filibe Bulgaristan'da Osmanlı'dan kalan tarihi bir Türk şehridir. Başkent Sofya'dan sonra Bulgaristan'ın ikinci büyük şehridir. Edirne ile Sofya arasında bulunmaktadır. 1363 yılında I. Murat tarafından fethedilmiştir. 1908'de Bulgaristan'ın bağımsız olmasıyla tamamen elimizden çıkmıştır. Sovyetler döneminde Osmanlı eserleri (pek azı hariç) acımasızca ortadan kaldırılmıştır; Bkz. Michael Kiel, “Filibe”, *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIII, s. 79

² Şehbender: Osmanlılarda önceleri tüccarlar arasındaki ihtilafı çözmekle görevli memurlara denirken daha sonra konsolosluga dönüşen dış temsilcinin unvanı olarak kullanılmıştır. Abdullah Uçman, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi”, *DİA*, İstanbul, 2011, c. XXXVIII, s. 424

³ Ahmet Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*, İnsan Yay. İstanbul, 2005) s. 40; Zekeriyya Uludağ, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*. Akçağ Yay. Ankara, 1996; Ahmet Eryüksel, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflası*, Nehir Yay. İstanbul, 1991) s. 10; İsmail Cömert, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Senusiler ve Sultan Abdülhamit*, Ses Yay. İstanbul, 1992) s. 7; Ziya Nur Aksun, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, Ötügen Yay. İstanbul, 2010) s. 15; Necip Taylan, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, Çağrı Yay. İstanbul, 2001) s.7

⁴ Ahmet Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*) s. 40

⁵ İsmail Cömert, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Senusiler ve Sultan Abdülhamit*,) s. 7

1901 yılında İstanbul'a dönen düşünür aynı yıl içinde Fizan'a⁶ sürgün edilmiştir. Sürgün sebebi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak kimi kaynaklar Mısır'daki arkadaşlarından Sadık Vicdanî'nin ihbarı üzerine sürgüne gönderildiğini haber vermektedir.⁷ O dönemde Fizan sürgününün devlet nezdinde çok ağır bir ceza olduğu bilinmektedir.

Ahmet Hilmi, II. Meşrutiyetin ilan edildiği 1908 yılına kadar yaklaşık yedi yıl Trablusgarp'ta sürgünde yaşamıştır. Burada, Kadiriye tarikatının şubelerinden Abdullah Selim Esmer el-Arûsî'ye nispet edilen Arûsîye tarikına girdiğini, İslamî ilimlerle ve tasavvufla iştiğal ettiğini anlamaktayız. *Mihridin-î Arûsî* müstear ismiyle yazdığı *İki Gavs-ı Enam* ve *Abdülhamit ve Senûsiler* isimli eserleri büyük ölçüde buradaki gözlemlerini yansıtmaktadır. Ahmet Hilmi'nin *Abdülhamit ve Senûsiler* adlı eserindeki "Tarikatlar" kısmında çölde yolcu nakliyle geçinen, bir deveci esmerî'nin hayatı, çok canlı ve dokunaklı bir şekilde kaleme alınmıştır. Bu olayın bizzat düşünürümüzün başından geçtiği tahmin edilmektedir. Samimi bir derviş olan bu devecinin hali düşünürümüzde çok derin etkiler uyandırdığı, Arûsiye veya Esmeriye tarikatına intisap etmesine sebep olduğu nakledilmektedir.⁸

Esasında bu bölge o zaman İtalyan ve Fransız işgali altındadır. Fizan halkı büyük bir ekonomik sıkıntı çekmektedir. Bu sıkıntılar daha çok yiyecek-içecek ve giyim-kuşam gibi günlük ihtiyaçların karşılanmasıyla ilgilidir. Yöre halkı gibi Ahmet Hilmi de birçok zorluk yaşamıştır. Bütün bu sıkıntılara rağmen düşünürümüzün, yöre halkının başta eğitim ve sağlık olmak üzere günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çok önemli hizmetleri olmuştur. Onun Fizan'da resmî bir görevinin olduğuna dair rivayetler de mevcuttur.⁹ O, buradaki anılarının bir kısmını "Elvah-ı Hayat" adıyla *Hikmet* dergisinde yayınlamıştır.

Filibelinin bu sürgün hayatı yıllarını dolu dolu geçirdiğini ve kendisini çok iyi yetiştirdiğini, 1908'den sonra döndüğü İstanbul'da neşrettiği süreli yayınlardan ve diğer eserlerinden anlamaktayız. O, ilk olarak 1 Aralık 1908'de *İttihâd-ı İslâm* isimli bir gazete çıkarır. Bu gazete 18 sayı çıkmıştır. Gazete, sade üslubu, açık ve akıcı ifadesi, kuvvetli muhakemesi ile öne çıkmıştır.¹⁰ Filibeli, gazete kapanınca haftalık olarak

⁶ Fizan: Libya'nın güneyinde yer alan ve ülkeyi meydana getiren üç bölgeden biridir. Bkz. Kemal Kahraman, "Fizan", *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIII, s. 161

⁷ Ziya Nur Aksun, "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 16

⁸ Aksun, *a.g.e.*, c. I, s. 16

⁹ Mehmet Zeki Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enst., doktora tezi, İstanbul, 1997, s. 42

¹⁰ Aksun, "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 17

yayınlanan *Coşkun Kalender* gazetesini çıkarır. Bu gazetenin de kapanmasıyla *Necat*, *Tonguç* gazetelerinde sermuharrir olarak yazılar kaleme alır. Daha sonra *Sırat-ı Müstakîm*, *İkdam*, *Tasvîr-i Efkâr*, *Şehbal*, *Sancak* ve *Necat* gazetelerinde siyasî ve felsefî yazılar kaleme alır.¹¹ 21 Nisan 1910 tarihinden itibaren haftalık olarak *Hikmet* gazetesinin yayınına başlar. Aynı isim altında haftalık *Hikmet*'ten ayrı olarak 18 Ağustos 1911'den itibaren günlük bir gazete çıkarmaya başlar. Diğer taraftan *Hikmet Matbaa-ı İslamiye*'sini kurar ve eserlerini burada basar.¹² Düşünürümüz bu gazetelerin yayına başladığı ilk zamanlarda İttihat ve Terakki yönetiminin icraatlarına yönelik ciddi eleştirilerde bulunmuştur. Onun bu sert üslubundan dolayı gazete örfî idare tarafından bir buçuk ayda beş kez kapatılmış, ancak her seferinde *Mübâhase*, *Coşkun Kalender*, *Münâkaşa*, *Ni'met* ve *Kanat* gibi farklı isimler altında yayına devam etmiştir. Ancak dönemin hükümdarı olan Sultan Mehmet Reşat'a hitaben yazılan açık bir mektup yüzünden gazete ve matbaa 9 Ekim 1911 tarihinde süresiz olarak kapatılmış ve Ahmet Hilmi Bursa'ya sürgün edilmiştir.¹³

Hikmet gazetesi abone sayısını üç bine kadar çıkarmış ve İslam dünyasının birçok yerine gönderilmiştir. Filibelinin bu gazetesi İslam birliği propagandası yapmaktadır. Gazetenin başında:

“Hep birlikte Allah’ın ipine (Kur’an’a) sıkıca yapışın ve ayrılığa düşmeyin. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirlerine düşmanlar idiniz de O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O’nun bu nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine siz, bir ateş çukurunun tam kenarında idiniz de O sizi oradan kurtarmıştı. İşte Allah ayetlerini böyle apaçık bildiriyor ki doğru yola eresiniz.”¹⁴ meâlindeki “İtisâm” ayeti ile “İttihad hayattır, tefrika memattır (Birlik hayattır, ayrılık ölümdür)”¹⁵ sloganı yer alır.

Ahmet Hilmi, süreli yayınlarındaki yazılarının tasavvufî olanlarında “Şeyh Mihrî”, “Mihr-i Din”, mizahî olanlarında “Coşkun Kalender”, “Kalender Geda”, millî ve hamasî olanlarında ise “Özdemir” müstear isimlerini kullanmıştır. Zaman zaman bulunduğu gazetelerde isimsiz yazılar da kaleme alınmıştır. İçeriğinden anlaşıldığına göre bunlar da Ahmet Hilmi tarafından yazılmıştır. Düşünürümüz bu müstear isimleri özellikle sahibi olduğu *Hikmet* gazetesinde kullanmıştır. Bunun sebebi gazetede yayınlanan yazıların çoğunluğunun onun tarafından yazılmış olmasıdır.

¹¹ Şehbenderzâde, *Hikmet Yazıları*, (Haz. Önsözü), s. 41

¹² Aksun, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 41

¹³ Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 18

¹⁴ Âl-î İmran Suresi, 3/103

¹⁵ Atilla Çetin, “Hikmet”, *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVII, s. 519-520

Filibeli, Darü'l-Fünun'da felsefe hocalığı da yapmıştır. Bugünkü Dârüşşafaka'nın temelini oluşturan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin azalığında bulunan Ahmet Hilmi ileri derecede Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir. Hiç evlenmemiştir.

Ahmet Hilmi, 16 Ekim 1914'te aniden vefat etmiştir. Bakır zehirlenmesi sebebiyle öldüğü bilgisi yanında, Siyonizm ve Masonluk meselesini ilk ele alanlardan olduğu için Masonlar tarafından zehirlendiğine dair zayıf bir rivayet vardır.¹⁶ Filibeli, II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908) İttihat ve Terâkki Cemiyeti içinde bu gizli Mason yapılanmanın oynadığı rolün farkındadır. Dolayısıyla bu yapılanma hakkında Leo Taxil'in *Farmasonlar, Maksat ve Meslekleri* adlı kitabını tercüme ettirerek basmıştır. Kendisi de bu cemiyet hakkındaki düşüncesini şöyle dile getirir:

“Vatanımızda oturan Musevi Osmanlılardan şimdilik şikâyet edilecek bir durum yoktur. Ancak Avrupa'da Yahudilerin fikir ve emelleri, Osmanlı Yahudilerini bu halde bırakacak mıdır? İşte bir mesele ki biz Müslümanlar, bunu da tetkike ve Avrupa'dan bize gelecek tehlikeler arasına koymaya mecburuz. Şimdilik Kudüs'teki Yahudileri çoğaltmaya ve araziye ele geçirmeye çalışıyorlar. Birkaç vakittir bu işte gösterdikleri faaliyet hayrete şayandır ve diyebiliriz ki muvaffakiyetleri de büyüktür. Demek ki Siyonistler vatanımızın bir parçasını elimizden almak istiyorlar. Biz Osmanlı Müslümanlarının hak ve vazifesi, vatanımızı parçalamaktan korumaktır. Bu itibarla Siyonistleri İslam'ı tehdit eden unsurlar arasında görmekteyiz.”¹⁷

Ahmet Hilmi'nin cenazesi 17 Ekim 1914 Cumartesi günü İstanbul Yerebatan'da bulunan Hikmet Matbaası'ndan alınarak Fatih Camii avlusundaki mezarına defnedilmiştir. Vefat haberi *Sebilürreşâd* dergisine şu şekilde yansımıştır:

“Osmanlı mütefekkirlerinin güzidelerinden olduğunu eserleri ve makaleleriyle ispat etmiş Ahmet Hilmi Bey, hayat kitabının son kelimesini yazmıştır. Cenab-ı Hak gufranına mazhar buyursun.”¹⁸

Ahmet Hilmi, orta boylu, gayet şişman ancak dinç, geniş yapılı, pos bıyıklı bir zattır. İlim ve faziletiyle, derviş meşrep oluşuyla, sağlam itikadı ve İslami gayretle mümtaz bir mütefekkiridir. Zamanının büyük kısmını okumak ve yazmakla geçiren, sohbe meraklı ve mübahase meclislerinden hoşlanan biridir.¹⁹ Özgür yaratılışlı bir ruha sahiptir. Hayatı boyunca istibdattan nefret etmiş, baskılara karşı fiilî mücadelelerde

¹⁶ Sadık Albayrak, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Huzur-ı Akl ü Fen'de Maddiyûn Meslek-i Dalaleti*, İstanbul, 1974, Tercüman 1001 Eser), s. 19

¹⁷ Albayrak, “Önsöz” a.g.e., s. 20

¹⁸ Ramazan Uğur Uçar, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'de Türklük Tasavvuru*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2008, s. 9

¹⁹ Aksun, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 24

bulunmuştur. Onun bu mücadelesi sadece Sultan II. Abdülhamit dönemine karşı değil, İttihat ve Terakki yönetimine karşı da devam etmiştir. İttihatçılar tarafından gazetesi kapatılıp Kastamonu'ya ve oradan Bursa'ya sürgün edilmesi bunu göstermektedir. Ahmet Hilmi'nin bu tavrı hakperest ve özgürlükçü bir yapıya sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Her zaman hak bildiğini söylemiş, kimsenin önünde eğilmemiş ve hiçbir zaman doğru bildiği şeylerden ödün vermemiştir.

Filibeli, kendi döneminde hem İslâm düşünce tarihini hem de Batı düşünce tarihini en iyi tanıyan Osmanlı aydınlarından biridir. Özellikle “Allah'ı İnkâr Mümkün mü” adlı eserinde bazı Müslüman ve Batı felsefecilerin düşüncelerini incelerken ve onların kritiğini yaparken ortaya koyduğu tezler, onun bu anlamda derinliğini göstermesi açısından gayet önemlidir. Öte yandan Ahmet Hilmi, körü körüne Batılılaşmanın İslam dünyasına vereceği zararları da çok iyi tetkik etmiştir. O, Batının kokuşmuş ve çürümüş yanlarını ve İslam dünyasındaki emellerini göstererek Türk halkını ve aydınını uyarmıştır. Esasında onun bütün savaşı Batıcı aydınlara; onların aktarmaya çalıştığı inancımıza, hayat tarzımıza ters gelen Batı felsefesine karşıdır.

Filibeli Ahmet Hilmi, sürgün hayatının sona erdiği II. Meşrutiyet döneminden (1908) vefat ettiği 1914 yılına kadar, altı yıl gibi kısa bir zamanda, geride bir kısmı yayınlanmamış yaklaşık 41 eser, yüzlerce gazete ve makaleden oluşan devasa bir külliyat bırakmıştır.

1.2. Eserler

Ahmet Hilmi'nin kaleme aldığı eserlerin bir kısmı yayınlanmış bir kısmı ise değişik nedenlerden dolayı yayınlanamamıştır. Bunlarla birlikte bir de kaynaklarda isimleri zikredilip de bizlere ulaşmayan eserleri bulunmaktadır.²⁰ Bu nedenle biz onun eserlerini genel anlamda yayınlanan ve yayınlanmayan eserler olarak iki kısımda inceleyeceğiz. Diğer eserlerin ise sadece isimlerini vereceğiz.

1.2.1. Yayınlanan Eserleri

1) *Tarih-i İslâm*

Ahmet Hilmi'nin 1326-1327 (m.1911-1912) yıllarında Hikmet Matbaası'nda yayınladığı bu kitap onun en hacimli eseridir. İki ciltten müteşekkildir. Bu eserini

²⁰ Zekeriyya Uludağ, Ahmet Hilmi'nin yayınlanma imkânı bulamayan ve sadece isimlerini duyduğumuz eserlerin bizlere ulaşmamasının iki nedeni olduğunu belirtir: Bunlardan ilki, Ahmet Hilmi'nin kaleme aldığı söylediği eserleri yazmadan vefat etmesi. İkincisi ise, düşünürümüzle aynı isme sahip başka bir şahsın aynı dönemde yaşamış olması. Bkz. Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, s. 46

Dozyn'nin²¹ 1863'te kaleme aldığı ve Dr. Abdullah Cevdet'in²² Kahire'de 1908 yılında *Tarihi-i İslâmiyet* adıyla tercüme ettiği eserine reddiye olarak yazmıştır.

Ahmet Hilmi, dönemin Milli Eğitim Bakanlığı'na Dozy'nin bu eserine reddiye yazmak için komisyon kurma teklifinde bulunmuş ve onun bu teklifi kabul edilerek, komisyonun başkanlığına da kendisi seçilmiştir. O, iki ciltten oluşan bu eserinde mezhep ve tarikatlardan, felsefî ve kelâmî konulardan da bahsetmiştir. Bu eserinde adeta bir tarih felsefesi yapan Ahmet Hilmi, materyalistlerin birçok konuya dair fikirlerine cevap vermiştir. Bu nedenle eser; mezhepler tarihi, dinler tarihi, tasavvuf, kelam, felsefe ve fıkıh gibi disiplinlerden bahsetmesiyle çok yönlü bir tarih eseri niteliği taşımaktadır. Eserde²³ içinde bulunulan dönemdeki ve gelecekteki insanlara mesajlar da verilmiştir.²⁴

2) Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzur-ı Fende Mesalik-i Küfür

1912'de Hikmet Matbaası'nda basılmıştır. 238 sayfadan müteşekkildir. Ahmet Hilmi bu eserini, tercümesini Baha Tevfik'in²⁵ yaptığı Ludwig Büchner'in²⁶ *Madde ve*

²¹ Dozy: 21 Şubat 1820'de Leiden şehrinde doğmuştur. Tam adı Reinhart Pieter Anne Dozy'dir. Leiden Üniversitesi'nde 1854 tarihinde genel tarih alanında profesör ünvanını almış ve 1861-67 yılları arasında Doğu Dilleri kürsüsünde çalışmıştır. Dozy, çeşitli ülkelerdeki birçok tarih akademisinin üyeliğine seçilmiştir. İyi derecede Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Portekizce bilen ve ilmi eserlerinde genelde Fransızca kullanan Dozy, 30 Nisan 1983'te vefat etmiştir. Arap kıyafetleri ve Endülüs tarihi üzerine eserler kaleme almıştır. İslam Tarihi üzerine yaptığı çalışmalarda objektiften uzak garazkâr çalışmalarda bulunmuştur. Bkz. Meral Gülçiçek; *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Hikmet Gazetesindeki İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Ankara, 2010, s. 23

²² Dr. Abdullah Cevdet: (1869-1932) Doktor ve fikir adamı. 1 Eylül 1904'te *İctihad* adında bir dergi kurdu. Ölümüne kadar yayımladı. Başlangıçta İslâma bağlı olan bu zât, sonradan dinsizliği adeta bir meslek kabul ederek mecmuası ile İslâma hücumlarda bulunmuştur. Te'lif eserleri yanında birçok tercümeleri vardır. Avrupa kültürünün memleketimizdeki ateşli savunucularındandır. Bkz. Albayrak, "Ek" (Filibeli Ahmet Hilmi *Huzur-u Aklü Fen'de Maddiyûn Meslek-i Dalaleti*), s. 227-228

²³ Eser dört defa basılmıştır. *Tarih-i İslâm* (Naşir: İ. Mümin Çevik), Doğan Güneş Yay. 1971, S, 568; *İslam Tarihi* (Sdlş. Ziya Nur Aksun), Ötüken Neşriyat, I. Baskı, 1974, II. Baskı, 1982, IV. Baskı, İstanbul, 2010, S, 844; *İslam Tarihi*, (Sad. M. Rahmi), Sağlam Kitabevi, İstanbul, 1979, I. Cilt 265+ II. Cilt 273 =538 s. Bu baskıya *Tarih-i İslam'a* zeyl olarak yazılan *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* adlı eser de eklenmiştir. Bkz. Koçak, "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazuları*), s. 44

²⁴ Gülçiçek, *İctimaiyyat Yazuları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, s. 24

²⁵ Baha Tevfik: (1881-1914) İzmir'de doğdu. İlköğrenimini orada yaptıktan sonra yüksek öğrenimini İstanbul'da Mülkiye'de aldı. 1908'den başlayarak yayınladığı dergi, gazete ve kitaplarla az zamanda yeni bir fikir çığırını açtı. Fransızca biliyordu. İslam kültürüyle ilişkisi yoktu. Tanzimattan beri iki âleme aynı derecede bağlı olan Türk düşünürleri arasında ilk defa Baha Tevfik yalnız bir tek cepheli bilgisi ile bütün dikkatini Batıya çevirmişti. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2013, s. 330

²⁶ Ludwig Büchner: (1824-1899) Alman materyalistlerinin ileri gelenlerindedir. *Madde ve Kuvvet* isimli eseri çok meşhurdur. Bu eseri Türkiye'de Baha Tevfik, Ahmet Nebil tercüme etmiştir. Büchner'e göre tabiatın bütün kuvvetleri maddede toplanmıştır. Ruhî kuvvetler insan beyninin fizyolojik bir fonksiyonudur. Kâinatın ruhî, manevî ve metafizik esas aramak yersizdir; Bkz. Necip Taylan, "Ek" (Filibeli Ahmet Hilmi *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*), s. 202

Kuvvet adlı eserine cevap vermek için yazmıştır. O, bu eserinde²⁷ Allah'ın varlığını ispat etmek amacıyla gayet akla yatkın dinî ve felsefî deliller ortaya koymuştur.²⁸ Kendisi bu eserin amacını ve tasnifini şöyle ifade etmektedir:

“Bu eseri öyle bir tarzda yazdım ve konularını öyle tasnif ettim ki, üç amaca birden yardımcı olsun! Eser, esas itibarıyla “Vacibu'l-Vücudu, Namütenahiyyi” yani Allah'ı ispat gayesiyle yazılmıştır. Sonra da felsefeye başlangıç görevi yapabilir. Bundan da başka, materyalizme ve ateizme kapılanların göstermek istedikleri delil ve sebeplerin ilmî ve felsefî kıymet ve mahiyetini açık bir surette muhakeme ve eleştiri imkânını verir. Mevcut ilimdeki son görüşleri ve bunlardan doğru olarak çıkacak sonuçlar ile işe gelmemesinden ötürü haksız olarak çıkarılan sonuçları –sırf ilim ve hakikat adına ve medenî dünyanın en büyük âlimlerinin görüşleri doğrultusunda– meydana koyar. Konularımızı ilgilendiren birçok felsefî meseleler de eleştiri terazisine konulduğundan, eser kısmen felsefe tarihi görevini de yerine getirebilecektir.”²⁹

3) *Beşeriyetin Fahri Ebedisi Nebimizi Bilelim*

1331 (m. 1916) yılında Hikmet Matbaa-i İslamiye'de basılmıştır. 32 sayfadır. Eser “Şeyh Mihrüddîn-î Arûsî” müstear ismiyle yayınlanmıştır. Ahmet Hilmi bu eserde Hz. Peygamberin hayatını konu edinmiştir.³⁰ Eser daha sonra İsmail Hakkı Hocaoğlu tarafından aynı isimle sadeleştirilerek Bedir Yayınları tarafından 1980'de basılmıştır.³¹

4) *Asr-ı Hamîdî'de Âlem-i İslam ve Senûsîler*

İkdam Matbaası'nda 1325 (m.1910) yılında basılmıştır. 124 sayfadır. Ahmet Hilmi'nin kitap haline getirdiği ilk eseridir. O, bu eserinde Fizan sürgününde şahit olduğu bazı siyasi ve sosyal gerçekleri dile getirmektedir. Eser, Kuzey Afrika'nın coğrafyası, halkı ve yaşayış şartları ile XX. yüzyılın başlarında bu bölgedeki siyasi ve sosyal gelişmelere ışık tutmaktadır. Eserde³² dönemin Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit

²⁷ Bu eserin mukaddimesi *Taklitle Medeniyet Olmaz* adıyla Bedir Yayınevi tarafından İstanbul'da 1963 yılında yayınlanmıştır. Yine bu eser, Necip Taylan ve Eyüp Onarat tarafından sadeleştirilerek, *Allah'ı İnkâr Mümkin müdür?* Adıyla Çağrı Yayınevi tarafından ilk baskısı 1978, ikincisi 1979, üçüncüsü 1982 ve dördüncüsü 2001 yılında olmak üzere yayınlanmıştır. Eserin bir başka baskısı ise Filibeli Ahmet Hilmi'nin *Tarih-i İslam* adlı eserini sadeleştirip yayınlayan M. Rahmi tarafından *Tarih-i İslam*'ın ikinci cildinin sonuna eklenmiştir. Bu eser ise 1979 yılında Sağlam Kitabevi tarafından basılmıştır. Bkz. Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 44

²⁸ Şehbenderzâde, *Allah'ı İnkâr Mümkin mü?* s. 17-18

²⁹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 17-18

³⁰ İsmail Hakkı Hocaoğlu, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Beşeriyetin Fahri Ebedisi Nebimizi Bilelim*, Bedir Yay. İstanbul, 1980) s. 3

³¹ Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 45

³² Eser, İsmail Cömert tarafından sadeleştirilip *Senusîler ve Sultan Abdülhamit; Asr-ı Hamîdî'de Âlem-i İslam ve Senusîler* adında 1992 yılında Ses Yayınları tarafından 110 sayfa olarak basılmıştır. Diğer bir baskısı ise Bedir Yayınları tarafından *Senusîler ve On Üçüncü Asrın En Büyük Mütefekkir-i İslamîsi Seyyid Muhammed es-Senusî* ismiyle 1997 yılında 79 sayfa olarak yapılmıştır. Bkz. Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*) s. 44

nazik bir dille ancak dönemin modasına uygun şekilde eleştirilmektedir. Aynı zamanda Ahmet Hilmi, bu eserinde kendisinin de bağlı olduğu Senusî tarikatının kurucusu Seyyid Muhammed es-Senûsî ve oğlu ve halefi olan Seyyid Muhammed el-Mehdî'yi de ele almıştır.³³

Kuzey Afrika'da büyük bir mensup kitlesi bulan Senûsîlik, İttihâd-ı İslâm ve mezheplerin birleştirilmesi gibi konularda Şehbenderzâde'yi derinden etkilemiştir. Ahmet Hilmi, bu konuları bahsettiğimiz eserde incelemektedir.³⁴

5) *Üssü'l-İslam*

Eser 1332'de (m.1917) yılında Hikmet Matbaa'sında basılmış olup 32 sayfadır. Şehbenderzâde, eserin giriş kısmında Auguste Comte'un³⁵ üç hal kanununu ve ilimler tasnifini eleştirir. Ziya Nur Aksun, Ahmet Hilmi'nin bu eserini o günkü dimağlara tesir etmiş birtakım felsefî telâkkileri çürüterek İslâmî hakikatleri açıklamaya yönelik bir Kelam çalışması olarak görür. Aynı zamanda pozitivism, materyalizm gibi Batı fikrinin tesiriyle düşüncelerimize girmiş yanlış algıları çürüten İslam ve iman hakikatlerini ortaya çıkaran bir eser³⁶ olduğunu düşünür.³⁷

6) *İki Gavs-i Enam, Abdülkadir ve Abdüsselâm*

Eser Hikmet Matbaası'nda 1331'de (m.1916) yılında basılmıştır. Tasavvuf çevrelerinde "Gavs-ı A'zam" olarak bilinen Abdülkadir Geylanî ve Geylanî Tarikatı ile Abdüsselâm Esmer ve Arûsiyye-i Selâmiye'den bahseder. Menakıpname tarzında olup 64 sayfadan oluşmaktadır. Şehbenderzâde bu eseri kaleme alırken "Mihrüddin-î Arûsî" müstear ismini kullanmıştır.³⁸

7) *Huzur-ı Akl ü Fende Maddiyûn Meslek-i Dalâleti*

³³ Şehbenderzâde, *Senusîler ve Sultan Abdülhamit*, s. 13-14

³⁴ Şehbenderzâde, *a.g.e.* s. 64-65

³⁵ Auguste Comte: (1798-1857) Fransız filozofudur. Kurmuş olduğu Pozitivist Felsefe, metafiziğe karşı bir düşünce olarak ortaya çıkmıştır. Gençliğinde Saint Simon'un (1760-1825) kâtipliğini yapmıştır. İlk başlarda onun tesirinde kalmışsa da daha sonra araları açılmıştır. Comte insanlığın zihnî gelişimini "Üç Hâl Kanunu" ile açıklar. Ona göre, insanlığın tefekkür devresi: 1) Teolojik 2) Metafizik 3) Pozitif devrelere ayrılır. Comte her şeyde esasî müspet ilimler olduğunu kabul eder. Metafiziği reddedip, "Mutlak hiçbir şey yoktur" prensibini savunuyordu. Beşeriyete "Büyük varlık" diyen Comte, sonradan kurduğu Din'in bu şekilde ortaya çıkarmıştır. Kendince Hıristiyanlığa nazire olarak kurduğu bu dinde merasimler, ayinler ve azizler seçmiştir. Şehbenderzâde "Allah'ı İnkâr Mümkün mü" adlı eserinde Comte ve taraftarlarına çatıyordu. Bkz. Taylan, "Ek" (Filibeli Ahmet Hilmi, Allah'ı İnkâr Mümkün mü?), s. 197-198

³⁶ Eser, Ahmet Özalp tarafından sadeleştirilerek *İslam İnancının Temel İlkeleri* adıyla Kültür Basın Yayın Birliği tarafından yayınlanmıştır. Bir diğer basımı ise, A. Bülent Baloğlu ve Halife Keskin tarafından sadeleştirilip *İslam'ın Esası* adıyla Türkiye Diyanet Vakfı eliyle 1997 yılında yapılmıştır. Bkz. Koçak "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 44

³⁷ Aksun, "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 25

³⁸ Aksun, "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 25

Eser 1332’de (m.1917) Hikmet Matbaası’nda yayınlanmıştır. 159 sayfadan oluşan bu eser, Celal Nuri’nin³⁹ üç ciltlik *Tarih-i İstikbal* adındaki eserinin birinci cildi olan *Mesail-i Fikriye*’nin tenkidi olarak kaleme alınmıştır.⁴⁰

Ahmet Hilmi, bu eserinde Celal Nuri’nin Osmanlı’nın gelişmesi adına savunduğu materyalizm ve pozitivismi reddetmektedir. Batı menşeli bu tür düşüncelerin Osmanlı halkının sosyal, siyasal ve kültürel yapısına uygun olmadığını ifade eden düşünür, bu eserinde Celal Nuri’nin İslam’ın materyalizme uyan kısımlarının bulunduğu tezini de ciddi şekilde eleştirir.⁴¹

Eser *İlim Karşısında Maddecilik* adıyla Sadık Albayrak tarafından hazırlanarak Tercüman Gazetesinin 1001 Temel Eser projesi kapsamında 1974 yılında İstanbul’da yayınlanmıştır.⁴²

8) *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa (Müslümanlara Rehber-i Siyaset)*

Eser 96 sayfadan oluşup 1327’de (m.1912) Hikmet Matbaası’nda basılmıştır. İki kısımdan meydana gelmektedir. İlk kısmında yazar, Avrupa’nın genel siyaset anlayışına değinir. O, Avrupa siyasetinin yalan, hile, kovuculuk ve aldatmadan ibaret olduğunu savunarak, Avrupa’nın maddi olarak ilerlemekle birlikte fazilet ve ahlak bakımından gerilediğini belirtir. İkinci bölümde Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki iç çekişmelerini ve tahakkümleri altında bulunan Müslümanlara uyguladığı baskı ve sindirme politikalarını incelemiştir.⁴³

Eser *Müslümanlar Uyanın* ismi ve Mehmet Şevket Eygi’nin *Naşirin Birkaç Sözü* başlıklı yazısıyla Bedir Yayınevi tarafından 1966’da İstanbul’da yayınlanmıştır.⁴⁴

9) *Â’mak-ı Hayâl*

1326 (m.1911) senesinde Giridî Ahmed Sakî Matbaası’nda yayınlanmıştır. 80 sayfadır. Felsefî ve tasavvufî bir içeriğe sahiptir. Ziya Nur Aksun bu eseri şöyle tasvir eder:

³⁹ Celal Nuri İleri: (d.1877 Gelibolu, (ö.1939) İstanbul) Gazeteci, yazar ve fikir adamıdır. Galatasaray Lisesini ve Hukuk Fakültesini bitirdi. Avrupa’da incelemeler ve gezilerde bulundu. Son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde Gelibolu Mebusluğunda bulundu. Ayrıca TBMM’de ilk beş devre milletvekilliğinde de bulunmuştur. II: Meşrutiyet döneminin Batıcı, reformist düşünürlerindendir. Gazete ve dergilerde pek çok makaleleri yayınlanmıştır. Aynı zamanda ictimâî meselelerimizle ilgili eserler kaleme almıştır. Eserlerinden bazıları; *Şimal Hatıraları, Kadınlarımız, Tac Giyen Millet, İttihad-ı İslam, Tarih-i İstikbal, Ölmeyen Masal, Rum ve Bizans*, vs. Öte yandan Celal Nuri Türkçe dışında İngilizce ve Fransızca eserler de kaleme almıştır; Bkz. Taylan, “Ek” (Filibeli Ahmet Hilmi Allah’ı İnkâr Mümkün mü?), s. 179-180

⁴⁰ Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazuları*), s. 45

⁴¹ Şehbenderzâde, *Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti*, s. 71-72

⁴² Aksun, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 25

⁴³ Gülçiçek, *İctimaiyyat Yazuları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, s. 26

⁴⁴ Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazuları*), s. 45

“Bu bir manevî seyahatin hikâyesidir. Yolcu, birçok şehirden geçer; hiçbirinde aradığını bulamaz ve daima aramak için dolaşır. Nihayet sonsuz varlık şehrine ulaşır. Seyyahın adı Râcî’dir. Bir mezarlıkta, garip ve çok basit hayat süren, her tarafında ayna parçaları asılı meczûb bir ihtiyarla karşılaşır. Bu zata “Aynalı Baba” derler. Ermişlerden bir zattır. Baba, Râcî’ye kahve pişirir ve ney çalar. Râcî garip bir tarzda dalar ve böylece, manevî seyahatler başlar. Birinci gün, Hiçlik Zirvesi’ne (Nirvana) ulaşır ve Buda sırrını anlar. İkinci gün, “Ey Nûr, zulmetleri durdur” diyen Zerdüş diyarına ulaşır; Hürmüz ve Ehrimen’in sırrını anlar. Üçüncü gün, Devr-i Dâim şehrine varır ve her şey, başladığı yere döner. Dördüncü gün, Mecmâ-ı Ârifan’da imtihan meydanını görür. Beşinci gün, Saha-i Azamet’tir. Altıncı gün Kâf-ü Ankâ şehridir. Rahman’ın arş üzerinde istivasının sırrına varır. Yedinci gün Umman-ı Azamet’tir ve ilmin bir nokta olduğu sırrını anlar. Sekizinci gün Sekizinci gün Muammâ-yı Ebedî’ye, yani “Sonsuz Bilmece”ye ulaşır. Ancak ilimde râsih olanların sırrına ittila hâsıl eder. Dokuzuncu gün, “Mahfel-i Âzam”dır. Bu mânevî seyahatten, yani Urûc’dan sonra Nüzul’a erenler, yani dünyaya dönenler için, artık her şey yeni mânâlar kazanır.”⁴⁵

Ahmet Hilmi bu eserinde, kendisi de ehl-i tarik bir kişi olarak, romanın kahramanı aracılığıyla tasavvufun, enbiyânın, evliyanın sırları ve ahvali hakkında insanlara mistik bilgiler aktararak onları manevî bir yolculuğa çıkarmıştır. O, burada aynı zamanda Doğu mistisizmini başarılı bir şekilde kullanarak muhayyilesinin genişliğini, tasavvuf ve felsefedeki ilmî derinliğini ve bunu ifade etmedeki büyük kabiliyetini açıkça ortaya koymuştur.

Baha Tevfik, Ahmet Hilmi’nin bu eserini *Bizde Makale* isimli yazısında:

“Gençleri memnun edemeyen bir yol tuttu, ulûm-ı müsbete ve hakikîye taharrisi için açılmış taze dimağları İblis-i Behmen hikâyeleriyle, duvarlardan geçen, yedi kat semalara uçan perilere mahsus masallarla doldurmak istedi”⁴⁶ diyerek eleştirmektedir.

Bu eser ise, Ahmet Hilmi’nin şimdiye kadar en çok baskı yapılan eseridir.⁴⁷

⁴⁵ Aksun, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 25-26

⁴⁶ Aksun, “Önsöz” *a.g.e.*, c. I, s. 26

⁴⁷ Eser ilk baskısından sonra Arap harfleriyle ikinci kez halk kütüphanesi sahibi Abdülaziz tarafından Necm-i İstikbâl Matbaası’nda 1926’da 174 sayfa olarak basılmıştır. Daha sonra eserimizin günümüze değin şu baskıları yapılmıştır: *Âmak-ı Hayal Râcî’nin Hatıraları* 152 s. Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1958; Doğan Güneş Yayınları 100 Büyük Eser, No:10 Nâşiri, Mümin Çevik, İstanbul 1971; *Âmak-ı Hayal (Hayal Âlemi)*, İslam’ın İlk Emri Oku Yayınları, 304 S. Konya 1971; *Âmak-ı Hayal* (Sdlş. Sadık Albayrak), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1974; *Âmak-ı Hayal*, Sebül Yayınları, İstanbul 1993; *Âmak-ı Hayal*, (Sad.. Dursun Gürlek), Timaş Yayınları, İstanbul 1997; *Âmak- Hayal*, (Sdlş. Serkan Özbudun) Kaknüs Yayınları, İstanbul 1998; *Âmak-ı Hayal*, (Haz. Dr. Osman Gündüz), Akçağ Yayınları, Ankara 1999; *Hayalin Derinliklerine Yolculuk*, (Haz. Asım Koca), Arkhe Yayınları, İstanbul 2008. Bkz. Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 45-46

10) *Dârülfünun Efendilerine Tahriri Konferans; Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?*

Eser 48 sayfadan müteşekkil olup, 1329'da (m.1914) Hikmet Matbaası'nda basılmıştır. Ahmet Hilmi bu eserini gençlere ithaf etmiştir. Ona göre ilim hayatında en önemli şey, taklitçilikten uzak sağlam bir metot kurabilmektir. Sağlam bir metoda niçin ihtiyaç duyduğumuzu şu şekilde ifade eder:

“Medenî bir dünyada en çok lazım olan ve lüzumu zaruret derecesinde bulunan şey, düşünce ve uygulamada doğru bir metoda uymaktır. Tabiatıta keyif ve tesadüfe yer bulunmamaktadır. Bulunmadığı içindir ki, tabiatıta şu eşsiz intizam hâkim oluyor. Düşünce ve yaşantısında düzenli ve muntazam bir metoda sahip olmayanlar daima zararlı çıkarlar. Şahsî hayatta olsun sosyal hayatta olsun ani tepkilere, hissiyata göre hareket etmek çok zararı mucip olan şeylerdendir.⁴⁸

Sağlam bir metoda sahip olmanın önemini bu şekilde ifade eden Ahmet Hilmi, bizlerde metotsuzluğun nelere yol açtığını ise şöyle belirtiyor:

“Bizde metotsuzluk, açık ve belli bir idealizmin olmamasına yol açmıştır. Gerçi bütünüyle idealsiz bir insan düşünülemez. Ancak bizdeki idealsizlik o kadar müphem ve belirsizdir ki, tahlil edildiğinde, içgüdü ile birleştiği görülür. Bizde ideal, muayyen bir amacı ifade etmekten ziyade, umumî bir arzuyu ifade eder. Böyle olduğu içindir ki, ancak irade ve gayretimizle değil, tesadüften bekleriz. Bu durum bizde tembellik, aşırı tevekkül, şaşkınlık vs. gibi sıfatların fazlasıyla hâkim olmasına sebep olmuştur. Uzun bir zamandan beri Doğu'da egemen olan metotsuzluğun, artık bizde irsî, bir eksiklik şeklini aldığından şüphe etmemeliyiz. Usulsüzlüğün acı meyvelerindendir ki, Doğu'nun servet ve zekâsı boşa gidiyor. Her insan bir güçtür. Bu güç bir metoda göre, bir hedefe doğru belli bir maksat için harcanmazsa, israf edilmiş olur.⁴⁹

Öte yandan Ahmet Hilmi, bu eserinde⁵⁰ dönemin üç felsefî akımı; eleştiricilik, pozitivizm ve evrimcilik hakkında geniş bilgiler vermektedir.⁵¹

11) *Öksüz Turgut*

Eser 1326'da (m.1911) Hikmet Matbaası'nda basılmıştır. 130 sayfadan oluşan milli ve tarihi bir romandır. Eser daha sonra Ubeydullah Küçük tarafında

⁴⁸ Şehbenderzâde, *Hangi Felsefî Mesleği Kabul Etmeliyiz?* (İslam Düşüncesinde Arayışlar; 2-26), Haz. Adil Bebek-İlyas Çelebi, Rağbet Yay. İstanbul, 1999, s. 4

⁴⁹ Şehbenderzâde, *Hangi Felsefî Mesleği Kabul Etmeliyiz?* 4-5

⁵⁰ Eser, Mehmet Şevket Eygi tarafından sadeleştirilerek, Tahriri Konferans (Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?), ismiyle 1963 yılında Bedir Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin 700. kuruluş yıldönümü anısına Hazırlanan *Osmanlıdan Cumhuriyet'e İslam Düşüncesinde Arayışlar* isimli eserin ilk bölümünü (Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, *Hangi Felsefî Ekolü Kabul Etmeliyiz?* Sdlş. Adil Bebek, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999, S, 1-26) şeklinde yayınlanmıştır. Bkz. Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 45-46

⁵¹ Aksun, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 27

sadeleştirilerek, *Yiğit Osmanlı Akıncısı Öksüz Turgut* adıyla Bedir yayınevi tarafından İstanbul'da 1997'de basılmıştır. Bir diğer baskı ise Serkan Özbudun tarafından sadeleştirilip *Zorlu Süvari* adıyla 2001'de Kaknüs Yayınevi tarafından yapılmıştır.⁵²

12) *Akvâm-ı Cihan*

Eser 1329'da (m.1914) İstanbul'da Hikmet Matbaası'nda basılmıştır. 104 sayfadan oluşur. Beşerî coğrafyaya ait bir eserdir.⁵³

13) *İstibdad'ın Vahşetleri Yahut Bir Fedâkârın Ölümü*

Üç perdeden oluşan bir dramdır. 1326'da (m.1911) Müşterekü'l-Menfa'a Osmanlı Matbaası'nda basılmıştır. 68 sayfadan oluşan bir piyestir.⁵⁴

14) *Melek-Zâde Ailesi*

İttihâd-ı İslâm ve Coşkun Kalender'de yayınlanmış ancak tefrika halinde kalmıştır. Milli ve mânevi değerleri aşağılayarak çocuk yetiştirmenin acı neticelerini gösteren bir romandır.⁵⁵

15) *Müslümanlar Dinleyiniz?*

Eser 1326'da (m.1911) “Şeyh Mihridîn Arûsî” müstear ismiyle Matbaa-i Ebu'z-ziya'da 16 sayfa olarak basılmıştır. Ahmet Hilmi'nin ikinci kitabıdır. Eserde, İslam dünyasının geri kalma sebepleri ve içinde bulunulan kötü durumdan kurtulmak için çıkış yolları anlatılmış ve İslam dünyası birliğe, beraberliğe ve fedakârlığa çağırılmıştır.⁵⁶

16) *Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor?*

Ahmet Hilmi bu eserini “Özdemir” müstear ismiyle kaleme almıştır. 1329'da (m.1914) Hikmet Matbaası'nda yayınlanmıştır.⁵⁷ Filibeli, bu eserinde vatan sevgisini vurgulamıştır. Tunus, Cezayir, Balkanlar, Kırım, Kafkasya ve diğer Osmanlı topraklarının kopuşunun yüreğinde bıraktığı acıyı bu eserinde kaleme dökmüştür. Bütün bu acıları ele alırken yine gençlere bol bol nasihatte bulunmuştur.⁵⁸

17) *Vay Kız Bekçiyi Seviyor*

Ahmet Hilmi bu eserini “Kalender Gedâ” müstear ismiyle kaleme almıştır. 1326 (m.1911) yılında İstanbul Matbaa-i Ebuz'Ziya'da yayınlanmıştır.⁵⁹ Eser, körü körüne

⁵² Aksun, “Önsöz” a.g.e., s. 46

⁵³ Aksun, “Önsöz” a.g.e., s. 27

⁵⁴ Aksun, “Önsöz” a.g.e., s. 27

⁵⁵ Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 47

⁵⁶ Gülçiçek, *İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, s. 24

⁵⁷ Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 46

⁵⁸ Gülçiçek, *İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, s. 24

⁵⁹ Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 46

Avrupa taklitçiliğinin nelere yol açtığını, hem mizahi hem de tenkidi yönden işleyen bir hikâyedir.⁶⁰

18) *İlm-i Ahval-i Ruh; Felsefeden Birinci Kitap*

Eser 1327 (1912) yılında Hikmet Matbaası'nda basılmıştır. Türkiye'de yazılan ilk psikoloji kitabı olarak değerlendirilen bu eser, altı bölümden oluşmaktadır.⁶¹ Eser daha sonra Dârû'l-Fen'de ders kitabı olarak okutulduğuna dair kaynaklarda bilgi mevcuttur.⁶²

19) *Muhalefetin İflası*

1331'de (m.1916) Hikmet Matbaası'nda basılan bu eser, 80 sayfadan oluşmaktadır. Ahmet Hilmi bu eserinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarının İttihad-Terakki Hükümetine karşı izlemiş olduğu yanlış politikayı ortaya koymak için ele almıştır.

20) *İlm-i Tevhid*

Yeni akaidin ihtiva ettiği bahislerin tafsilatını ve bütün metafizik ve ilm-i kelâm münakaşalarını içine alan, tahlilî ve tenkidi bir eserdir.⁶³

1.2.2. Tefrika Halinde Kalmış Eserleri:

21) *Aşk-ı Bâlâ*

Hikmet Gazetesi'nde tefrika edilen tasavvufî bir oyundur.⁶⁴

22) *Bektaşîler ve Heyet-i İctimaiye-i Osmaniye*

Hikmet Gazetesi'nde tefrika halinde yayınlanmıştır.⁶⁵

Filibeli Ahmet Hilmi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilen kaynaklarda isimleri zikredildiği halde tespit edilemeyen eserleri ise şunlardır:

23) *Kekyaîl bin Asur*

24) *Yeni Mantık*

25) *İslâm ve Din-i İstikbal*

26) *Tarih-i İslâm ve Osmanî*

27) *Üç Filozof*

28) *Şeyh Bedrettin*

⁶⁰ Aksun, "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 27

⁶¹ Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, Akçağ Yay. Ankara, 1996, s. 43

⁶² Koçak "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 46

⁶³ Aksun, "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 27

⁶⁴ Koçak "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 46

⁶⁵ Koçak "Önsöz" a.g.e., s. 47

- 29) *Divançe (Şiirleridir)*
- 30) *Tabakat*
- 31) *Gazal-ı Bedeviye*
- 32) *Tortu*
- 33) *İttihâd-ı İslâm*
- 34) *Murat Orta*
- 35) *Yer, Gök, İnsan*
- 36) *Farmasonlar, Maksat ve Meslekleri*
- 37) *Baş Belası Üç Jöntürk Yahut Feylosof İbiş*
- 38) *Türk Armağanı*
- 39) *İblis İzzeddin Behmen*
- 40) *Tasavvuf-ı İslamî ve Fünûn-ı Cedîde ve Felsefe*
- 41) *Yaşasın Bâd-ı Sabâ*

1.2.3. Yayınladığı ve Yazı Yazdığı Süreli Yayınlar

1) Çaylak

Filibeli Ahmet Hilmi bu gazeteyi Mısır'da çıkarmıştır. Mizahî bir içeriğe sahiptir. Bu derginin ismi bütün kaynaklarda geçiyor olmasına rağmen dergi hakkında yeterli malûmat yoktur.

2) İttihâd-ı İslâm

Ahmet Hilmi'nin ilk neşrettiği gazetelerdendir. Haftalık olarak yayınlanan gazete 17 Aralık 1908-23 Nisan 1909 tarihleri arasında toplam 18 sayı neşredilmiştir. Bu gazetenin gayesi, bütün Müslümanların yükselmeleri ve ilerlemelerini temin etmektir. Gazetede ağırlıklı olarak siyaset, millî ve dinî meseleler işlenmiştir. “*Ceridemizin neşrindeki emel-i muazzez*” başlığı altında Hey’et-i Tahririye imzasıyla yayınlanan yazıda şöyle denilir:

“Terakki ve yükselmeye davet ancak dinimizi iyi anlamakla mümkündür. ittihâd (Birlik) olmayınca bunun imkânsız olduğu meşrutiyet ve meşveretin hamisi olunacağını, insanî ve ictimâî haklara faydalı olunacağı, İslam’ın müşterek vatanında, dil ve ırk farklarına bakılmaksızın sırf ulvî maksat için kader birliği yapılması hususunda gayrat sarfedeceği ve toplumun terakkisi için çalışmak gerekir.”⁶⁶

⁶⁶ Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, s. 39

Gazetenin yazılarının büyük çoğunluğunu Ahmet Hilmi kaleme almıştır. Niçin kapatıldığına dair kesin bir yoktur. Bu gazetenin nüshalarının İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunduğu nakledilmektedir.⁶⁷

3) *Coşkun Kalender*

Bu gazete değişik zamanlarda haftalık ve günlük olmak üzere aynı isimle neşredilmiştir. Ahmet Hilmi'nin neşrettiği haftalık mizah gazetesi "*Coşkun Kalender*"dir. Toplam 10 sayı çıkan gazete dört sayfalıktır. Sermuharriri "*Kalender Gedâ*", müdürü ise "*Mehmet Ali*"dir. Esasında buradaki "*Coşkun Kalender*" ismi düşünürümüzün hikemi yönünü göstermektedir. Gazetenin başlığı altında "Güleriz çünkü kahkahamız nasihat gibidir; sözümüz saçma değil mebhas-ı hikmet gibidir."⁶⁸ Yazmaktadır. Gazetede siyasi ve sosyal içerikli yazılar ele alan Ahmet Hilmi hikemi ve tenkidi bir üslup kullanmıştır. O, gazetenin takdim yazısında gazetenin içeriğine dair şunları ifade etmektedir:

"Ciddi ve mizah nâmiyle birçok yâvelikleri âlicenâbâne kabul ve sabr-ı Eyyûbâne ile kıraat eden kariîn, Kalender'in sâdeliklerini de hoş görürler. Bâhusus ki, Kalender, her ne kadar coşkun ise de, şehrhâ-ı hamîyeti kaybedecek kadar şaşkın veyahut nefsinin vatana takdim edecek kadar azgın ve hele kendini zamanın Felâtun'u farz edecek kadar kaçkın olmadığından, herze yememeğe mehmâ-emken çalışacaktır."⁶⁹

Haftalık olarak yayınlanan bu gazete 15 Nisan 1909'da neşre başlayıp 3 Haziran 1909'a kadar toplam 8 sayı yayınlanmıştır. Daha sonra kapatılan bu gazete tekrar 9-18 Ocak 1918 tarihleri arasında 2 sayı olarak neşredilmiştir.⁷⁰

Günlük *Coşkun Kalender* gazetesi ise 24-27 Eylül 1911 tarihinde, günlük *Hikmet* gazetesinin kapanması üzerine, müteakiben yayına başlamış ve toplam dört sayı neşredilmiştir. Kapanan *Hikmet* gazetesinin devamı olduğunu göstermek için, eski sayılar da parantez içinde verilmiştir. Siyasi haberlerin ağırlıklı olarak işlendiği gazete de uzun ömürlü olmaz ve iki sayı sonra kapanır.⁷¹

4) *Millet İle Musahabe*

25 Ağustos-9 Eylül tarihleri arasında 15 sayı olarak günlük neşredilmiştir. Gazetenin sermuharriri Ahmet Hilmi'dir. Bu gazetenin çıkacağı *Hikmet* gazetesinde ilan edilir. Gazetede siyaset, İslam âlemiyle ilgili haberler ve gelişmelere yer verilmiştir. O,

⁶⁷ Azmi Özcan, "İttihad-ı İslam" *DİA*, İstanbul, 2001, c. XVII, s. 519-520

⁶⁸ Aksun, "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 19

⁶⁹ Aksun, "Önsöz" *a.g.e.*, c. I, s. 19

⁷⁰ Koçak "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 51-52

⁷¹ Koçak "Önsöz" *a.g.e.*, s. 52

haftalık olarak neşrettiği *Hikmet* gazetesinin yanında bu gazeteyi neden neşrettiğini şu şekil izah eder:

“Aklımızın erdiği, dilimizin döndüğü kadar doğru söylemek; hakikati hiçbir fikir ve maksada feda etmemek elimizden geldiği kadar din, vatan ve millete hizmet etmek temel gayemizdir.”⁷²

Daha sonra Ahmet Hilmi, haftalık neşrettiği *Hikmet* gazetesinin yanında günlük *Hikmet*'in de yayına başlayacağını ilan ederek günlük çıkan *Millet ile Musahabe* gazetesinin neşrine ihtiyaç kalmadığını belirtmiştir. Filibeli, bu gazetenin “*Musahabe*” köşesinde “*Cüneyd*” müstear ismini kullanmıştır.⁷³

5) *Hikmet*

Ahmet Hilmi'nin *Hikmet* adıyla çıkardığı iki gazete vardır. Bunlardan ilki 21 Nisan 1910-21 Eylül 1911 tarihleri arasında 75 sayı yayınlanan, daha sonra on aylık bir aradan sonra iki sayı (76-77) neşredilen ve 28 Eylül 1912 tarihinde kapanan haftalık *Hikmet* gazetesidir. Diğeri ise *Millet İle Muhasebe* gazetesinin ardından 18 Ağustos 1918'de neşre başlayan günlük *Hikmet* gazetesidir. Bu iki gazete bir süre aynı anda neşre devam etmiştir. İlk dönemde günlük yayınlanan *Hikmet*' in son sayısı olan on dördüncü sayı 23 Eylül 1911'de neşredilir. Haftalık *Hikmet* gazetesinin yetmiş beşinci sayısı ise 21 Eylül 1911'de yayınlanır. Daha sonra gazeteler Ahmet Hilmi'nin dönemin hükümeti olan İttihad ve Terakki'ye karşı sert muhalefetinden dolayı kapatılmıştır. Ancak Ahmet Hilmi, *Mübâhase*, *Coşkun Kalender*, *Münâkaşa*, *Ni'met* ve *Kanat* gibi isimler altında yayına devam etmiştir. Daha sonra ise dönemin hükümdarı olan Sultan Mehmet Reşat'a hitaben yazılan açık bir mektup yüzünden gazete ve matbaa örfî idare tarafından 9 Ekim 1911 tarihinde süresiz olarak kapatılmış ve Ahmet Hilmi'de önce Kastamonu'ya oradan da Bursa'ya (Hüdavendigâr) sürgün edilmiştir.⁷⁴

Filibelinin sürgün edilmesine sebep olan ve onun düşüncelerini yansıtmaları açısından önemli gördüğümüz bu makale şu şekildedir:

“Enzâr-ı Millete”

“Halife ve padişahımız Hazretlerine, Hey'et-i Teşriiye ve İcrâiyyeye Açık Arzuhal.

Trablusgarp hakkında İtalya efkâr-ı umumiyyesinin ızhar ettiği tâma ve meyl-i gasb bütün Osmanlıların nefretini mucib olduğu gibi makam-ı hilafetin hukukuna tecavüzü bizzat

⁷² Koçak “Önsöz” a.g.e., s. 55

⁷³ Koçak “Önsöz” a.g.e., s. 56

⁷⁴ Aksun, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 18

İslam'a tecavüz bilen bütün âlem-i İslam'dan bir feryad-ı gazab ve nefret çıkartacağından hiç şüphe yoktur.

Hilafet-penâha!

Ve Ricâl-i Millet! Nâm nâmi-î Yezdân'a kaseş ederiz ki İtalya'nın ilk hatve-i tecavüzünü Afrika'ya isâl ettiği gün, Afrika âlem-i İslamî ye's ile kıyam edecek ve o buk'a-yı sükûn ve rıza, kanlara bulanacaktır.

Bu öyle bir hareke-i milliyedir ki müşevviki müdafa-yı mevcudiyet, mürevvici zaruret, istinadgâhı Yezdân, hâşisi iman ve itminandır. Öyle sanıyoruz ki herkesin pek ziyade korktuğu harb-i umuminin kıvılcımı, Afrika'dan peyda olacak ve beşeriyet yeni kanlara bulanacaktır. Bütün Müslüman mütefekkirleri, âsude bir halde çalışmaya, cehle ve ataletle karşı cihada mecbur olan Müslümanların, şu zamanda ihtilaller içinde yuvarlanmasına rey veremez, velev ki bu harekât-ı şedide Müslümanların nef'ini mucib olsun.

Lâkin artık bu dünyada yegâne İslam hükümeti olan Osmanlı vatanına tecavüz, siyasi bir mesele değildir. Bu doğrudan doğruya din-î İslam'ı dünyadan kaldırmak teşebbüsü demek olduğundan ve ölüm tehlikesi karşısında diğer mülâhazatın hiçbir yeri olamayacağından Müslümanlar yalnız bir emel ile hukuk-ı insaniyeyi istihkar eden gasıplara karşı ya ölmek veyahut ümit ile yaşamak emeliyle kıyam edeceklerdir.

Şu ma'ruzat, ne bir tehdit ve ne de bir oyundur. Bu kıyâm-ı umumî İslam'dan İtalya mutazarrır olmaz. Zarar, İngiltere ve Fransa'ya kalacaktır. Lâkin bu zararı bizzat Fransa ve İngiltere arzu etmiş olacaktır. Zira onlar razı olmadıkça İtalya, bu kadar uhûd-ı düveliyeyi hukuj-ı mukaddeseyi ayaklar altına almaya kalkışamaz. Kalkıştığı farzedildikte, Habeşistan'da duçar oldukları kahkarîyenin daha büyüğüne duçar olacaklardır. Lâkin hatırımıza bir tedbir hutûr ediyor ki, aynı emele sarf-ı zihin edenlerin aynı fikirlere dest-rest olacağına yeni bir misal olmak üzere, Afrika mütefekkirîn-i İslamiyyesi'nin dikkatlerini celb eyliyoruz.

Şevket-Penâha!

Bütün Afrika mütefekkirînine vekâleten atebe-i hilafet-penâhinize şu arz-ı hâli takdim ediyor ve şu teklif hakkında ricâl-i devletinizin nazar-ı dikkatlerini celb eyliyoruz. Bugünkü haliyle bile âzim bir hıttta, koca bir kıta olan Afrikayı Osmanîye, şehzâdegân-ı Âl-ı Osman'dan birisi vali tayin olunsun. Bu son derece basit ve tabii bir iştir. Almanya imparatoru yeğenlerini umûr-ı mühimmede istihdam ediyor. Rusya hanedân-ı imparatorîsine mensup grandükler, bahusus eyâlet-i ba'ide valiliklerinde istihdam oluna gelmişlerdir. Trablus kadar mühim bir yere şehzâdelerimizden birinin i'zamı kadar usul ve hâle muvafık bir şey tasavvur edilemez.

Şevket-penâhâ! Ve Ricâl-i Devleti Bir Osmanlı şehzâdesini Trablus'tan çıkarmak için, ya bir kuvve-i kahîre-i fevka't-tabîa bütün Afrika'yı şimâlîyi ber-hava etmek veyahud da

milyonlarla adamı mahv ve idam eylemek lazımdır. Bâki ferman padişahımızın, teemmül ricâlimizindir.”⁷⁵

Hey’et-i Hikmet

Ahmet Hilmi, sürgünün bitimi sonrasında İstanbul’a dönmüştür.⁷⁶ Onun burada ilk işi *Hikmet* gazetesini çıkarmak olmuştur. 1 Ağustos 1912’de tekrar yayınlanmaya başlayan gazetede, Ahmet Hilmi, “Kâri’în-i Kirâmımıza (Değerli Okuyucularımıza)” isimli başmakalesinde, yaşadığı sürgün hayatına temas ederek davasının aynı istek ve gayretle devam edeceğini ifade etmiştir:

“Ezileceğimizi, süründürüleceğimizi, artık herkesin mâlumu olan usûl ve propagandalar yapılarak, manen ve maddeten mahva çalışılacağımızı, hem de hakkıyla ve etrâfıyla bildiğimiz halde yine, yirmi senelik mücahâde neticesinde yorgun düştüğümüzü ve bizim de bu âlemde bir ân istirahat hakkımız bulunduğunu unutarak, İttihad ve Terâkki erkânına, yürüdükleri yolun hem milleti hem cemiyeti, hem de kendilerini uçuruma götürdüğünü söyledik. Mukabeleten, tabii, bir insaf beklemiyorduk.”⁷⁷

Gazetenin yönetime (Hükümete) karşı bir muhalefette bulunmadığı ilk dönemlerde sayfalarında genel olarak fikrî yazılar ve tefrikalar yer almıştır. “*İcmâl-i Siyâsi, Hikemiyât, İctimâiyat, İktisadiyat, Felsefe-i Asır, Tasavvuf-ı İslâmî*” başlıkları altında başlıca şu yazılar dikkat çeker: “*Tasavvuf-ı İslâmî ve Fünûn-ı Cedîde ve Felsefe, Batınîler, İblis İzzettin Behmen, Din, Hikmet ve Fen karşısında Feminizm, Âlem-i İslâm’ın Zaaif ve Kuvveti, Edebiyât-ı Mutasavvifâne.*”⁷⁸ Bunlarla birlikte Ahmet Hilmi’nin *A’mâk-ı Hayal* ve tercümesini yaptırdığı *Farmasonlar ve Meslekleri* adlı eserleri de bu gazetede yayınlamıştır. Gazetede yazıların çoğu Ahmet Hilmi tarafından kaleme alınmıştır. Onunla beraber Yunus Nadi (Abalıoğlu), Ömer Fevzi (Mardin), Ali Haydar, Ahmet Hamdi (Akseki), Ahmet Agayef (Ağaoğlu), Şerafettin (Yaltkaya) gibi yazarların makaleleri de yayınlanmıştır.⁷⁹ Gazetenin bazı sayıları istek üzerine ikinci defa yayınlanmıştır.

Ahmet Hilmi, Batılı bir yazarın İslam’a ve onun peygamberine dil uzatmasına karşı, Almatı felâketzedelerine yardım ve Girit için önemli nüshalar neşretmiştir. Ayrıca Osmanlı donanmasını güçlendirmek için çok önemli yardım kampanyaları düzenlemiştir. Gazetenin bu duruşu ve çalışmaları, Osmanlı toprakları dışındaki İslâm ülkelerinde de ilgi görmesine ve bu ülkelerden İstanbul’a gelen seyyahlar tarafından

⁷⁵ Şehbenderzâde, *Hikmet Yazıları*, s. 72-73

⁷⁶ Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 57-58

⁷⁷ Aksun, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 18

⁷⁸ Atilla Çetin, “Hikmet”, *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVII, s. 519-520

⁷⁹ Çetin, *a.g.e.*, c. XVII, c. 520

ziyaret edilmesine sebep olmuştur. Öyle ki gazete idarehanesinin duvarları, Çin, İran, Afganistan halıları, Türkistan ve Kırım'dan gelen kamalarla donatılmıştır.⁸⁰

Ahmet Hilmi'nin en önemli süreli yayını olan *Hikmet* gazetesinin ilk dönemine ait tam koleksiyonu Hakkı Tarık Us ve Beyazıt Devlet Kütüphanelerinde mevcuttur. Daha sonra kapanmaları ve yeniden çıkışları ile adı ve sayı sıralaması karışıklık gösteren gazete, bazı eksiklerle beraber Hakkı Tarık Us ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunduğu ifade edilmektedir.⁸¹

6) *Münakâşa*

28-30 Eylül 1911 tarihleri arasında üç sayı olarak neşredilmiştir. Birlik, beraberlik ve vatanın müdafaası gibi konular işlenmiştir.⁸²

7) *Kanad*

Münakâşa gazetesinin kapanması üzerine 2-7 Ekim 1911 tarihleri arasında altı sayı olarak neşredilmiştir. Gazetenin sermuharriri Filibeli Ahmet Hilmi, müdür-i mes'ûlü ise Ali Süha'dır. *Münakâşa* gazetesinin devamı niteliğindedir.⁸³

8) *Nimet*

Kanad'ın devamı niteliğindedir. 8-10 Ekim 1911 tarihleri arasında üç sayı olarak neşredilmiştir.⁸⁴

9) *Tonguç*

24 Şubat-1 Nisan 1909 tarihleri arasında günlük olarak neşredilmiştir. 36 sayı devam etmiştir. Ahmet Hilmi buradaki yazılarında "Özdemir" müstear ismini kullanmıştır. Gazetede Türk dilinin nasıl daha güzel kullanılabileceğine ilişkin siyasi ve kültürel konularda yazılar kaleme alınmıştır.⁸⁵

10) *Necat*

Gazetenin sermuharriri Ahmet Hilmi'dir. O, buradaki yazılarında daha çok siyasî ve sosyal konuları ele almıştır. *Amak-ı Hayal* adlı eserini ilk burada neşretmeye başlamıştır. Bu gazete 24-31 Temmuz 1909 tarihleri arasında sekiz sayı yayınlanmıştır.⁸⁶

11) *İkdam*

⁸⁰ Aksun, "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, c. I), s. 17

⁸¹ Çetin, "Hikmet", *DİA*, c. XVII, c. 520

⁸² Koçak "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 58-59

⁸³ Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, s. 41

⁸⁴ Uludağ, *a.g.e.*, s. 41

⁸⁵ Koçak "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 51

⁸⁶ Koçak "Önsöz" *a.g.e.*, s. 53

2-22 Ekim 1909 tarihleri arasında neşredilmiştir. Günlük olarak çıkarılan bu gazetede Ahmet Hilmi'nin iki seri yazısının dışında F.A.H. imzasıyla üç de müstakil yazısı bulunmaktadır. *Tasavvuf-u İslamî Fünûn-ı Cedîde ve Felsefe* isimli eseri ilk defa gazetede neşredilmiştir. Ahmet Hilmi, buradaki yazılarında daha çok felsefî, siyasî ve kültürel içerikli konular işlemiştir.⁸⁷

12) *Yeni Tasvir-i Efkâr*

9 Kasım 1909 ile 11 Şubat 1911 tarihleri arasında neşredilen bu gazetede Filibeli yaklaşık olarak 103 makale kaleme almıştır. O, bu gazetenin neşri döneminde haftalık *Hikmet* gazetesini de çıkarmaktaydı. Ahmet Hilmi, burada kaleme aldığı yazılarında daha çok siyaset, medeniyet ve eğitim konularına değinmiştir.⁸⁸

13) *Sırât-ı Müstakîm*

17-30 Mart 1910 tarihleri arasında Filibelinin iki yazısı neşredilmiştir. O, bu yazılarında daha çok Afrika'daki İslamî gelişmeleri ve misyonerlerin faaliyetlerini ele almıştır.⁸⁹

14) *Şehbal*

Bu gazete 14 Mart 1909 tarihinde neşre başlamıştır. Magazin dergiciliğinin ilk örnekleri arasında sayılmaktadır. Gazetede güncel konular ele alınırken bunun yanında müziğe de yer verilmektedir. Filibeli, burada 15 Haziran 1910 tarihinden itibaren 1911'in yazına kadar yazılar kaleme alır. O, burada "*Eski Fikirler Yeni Şekiller*" adı altında ruh, ispritizma gibi manevî konular işler. *Şehbal* 23 Temmuz 1914'te yüzüncü sayısıyla kapanmıştır.⁹⁰

15) *Teşrih*

Ahmet Hilmi, kabinenin değişmesiyle birlikte 1912'de sürgünden dönmüştür. Bu dönüşten sonra "Serazad" müstear ismiyle 26 Temmuz-17 Ağustos 1912 tarihleri arasında başmuharrirlik de yaptığı gazetede siyasî ve nükteli yazılar kaleme almıştır. Filibeli daha sonra *Hikmet* gazetesini neşre başlamıştır. Bir müddet hem *Teşrih* hem de *Hikmet* de yazılar yazmıştır.⁹¹

⁸⁷ Koçak "Önsöz" a.g.e., s. 54

⁸⁸ Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, s. 40

⁸⁹ Ekici, *Filibeli Ahmet Hilmi'nin Hayatı ve Eserleri*, s. 93

⁹⁰ Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, s. 40

⁹¹ Koçak "Önsöz" (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 60

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÜŞÜNCE HAYATI

1.1. Osmanlı Düşünce Dünyasına Genel Bakış

Modern Türk düşünce tarihi içerisinde sahip olduğumuz felsefî düşüncenin yerini belirleyebilmek için Osmanlı düşünce hayatını genel hatlarıyla belirtmek gerekir. Çünkü böyle bir hareket tarzı, klasik Osmanlı düşüncesini daha yakından tanımamızı sağlayacağı gibi, bu düşüncenin modernleşme yolunda kat ettiği aşamaları ve bu bağlamda çekilen sancıları anlama noktasında bize yol gösterecektir. Aynı zamanda bu yaklaşım esas konumuzun kavranmasına yardımcı olacaktır.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, Anadolu Selçukluları'nın coğrafi, fikrî, ilmî ve kültürel mirası üzerine kurulmuş, Anadolu Selçukluları da Büyük Selçuklular'ın ve diğer İslam devletlerinin miraslarından istifade etmişlerdir. Bu mirasta sağlam bir sünî dinî inanç, bu inançtan destek alan dünya görüşü, dolayısıyla evrene, tabiata, insanlığa iyimser bir bakış, idare ettiği farklı grup ve toplulukları Allah'ın bir emaneti olarak görme anlayışı mevcuttu.⁹² Osmanlı bir İslam devleti olması dolayısıyla, sınırları içindeki ilmî faaliyetlere her şeyden önce bu çerçevede gelişme imkânı vermiştir. Bu bakımdan dinî/kelamî ve felsefî hareketlerin tamamına yakını İslam ruhunu canlı tutmaya yönelik faaliyetler olarak değerlendirilebilir. Osmanlı düşünce dinamikleri; cihan hâkimiyeti, nizâm-ı âlem, devlet-i ebed-müddet ideali ile birlikte, Kuran'da yüzlerce ayette tavsiye edilen akletme (efelâ ta'kilûn), düşünme (efelâ tetefekkerûn), öğüt alma (efelâ tezekkerûn) ve basiretli davranma (efelâ tubsirûn) gibi düşünme ve bilme eylemleridir. Bütün bunlar, Osmanlı dünyasında dinî, ilmî ve felsefî hareketlerin tamamına yakınının İslam ruhunu canlı tutmaya yönelik olduğunu göstermektedir.⁹³

İlim yerleri olan medreselerde din ilimleri ile pozitif bilimler bir arada okutulmuştur. Matematik ve astronomi alanlarında önemli gelişmeler olmuştur. Osmanlı sultanları başta Fatih olmak üzere ilme ve ilim adamlarına büyük değer vermişlerdir. Fatih, ilmî ve felsefî tartışmaları geliştirmek için Zenon'un, Aristo'nun fikirlerine ve diğer kadim Yunan filozoflarının düşüncelerine vakıf kimseleri huzuruna çağırır, onları dinler, onlara sorular sorar ve onlarla tartışır. Fatih zamanında dönemin iki büyük bilgini Hocaîade Muslihiddin Mustafa (ö.1488) ile Molla Mehmet Zeyrek

⁹² Süleyman Hayri Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı, Felsefe*, Akçağ Yay. Ankara, 2005, s. 27

⁹³ Bolay, *a.g.e.*, s. 28

(ö.1525) arasında tevhit üzerine yapılan tartışmanın tam altı gün devam ettiği ifade edilmektedir.⁹⁴

İşte bu ortam ve şartlarda ilmî çalışmalarını sürdüren Osmanlı düşünürleri, kendilerinden önceki İslam düşünce geleneğini, Yunan felsefesinin esaslarını kavramış ve o geleneği bir ölçüde devam ettirmiştir. Osmanlı düşünürleri Farabî'den, İbn Sina'dan, Gazâlî'den, Fahreddin Razî'den, Taftazanî'den, Cürcanî'den, Sadreddin Konevî'den, Sühreverdî el-Maktûl'den ve Muhyiddin İbn Arabî'den gelen bir düşünce geleneğine sahiptir. Bu nedenle Osmanlı düşüncesi İslam düşünce geleneğinin bütün eğilimlerinin tablo halinde, bir sentez olarak bulunduğu yerdir. Nitekim çoğu Osmanlı düşünürü bu şahısların eserlerini okuyup anlayabiliyor, anlatabiliyor ve yorumlayabiliyordu.⁹⁵ Bunlardan bazıları; Davud-ı Kayserî (ö.1351), Ahmedî (ö.1413), Aşık Paşa (ö.1332), Yazıcıoğlu Muhammed (ö.1451), Molla Fenârî (ö.1431), Hızır Bey (ö.1459), Molla Hüsrev (ö.1480), Hocazâde (ö.1488), Kemal Paşazâde (ö. 1534), Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (ö.1561), Saçaklızâde Mehmet Maraşî (ö.1732), İsmail Gelenbevî (1791) Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895)'dir.⁹⁶

Osmanlı zekâsı, kendini ilimde olduğu kadar sanatta da ispatlamıştır. Osmanlı Türk'ü, Orta Asya'dan yoğurarak getirdiği kültürünü, İslamî anlayışla bütünleştirdiğinde ortaya muhteşem eserler çıkmıştır. Osmanlı'nın madde ve manayı birleştirerek ortaya koyduğu eserlerinde, tek ve mutlak olan varlığa olan inancı hissetmek mümkündür. Bu mimarî eserlerin dış yapısında ortaya koyduğu manevî hazzı iç tarafta tezhip ve süsleme sanatları tamamlamaktadır.⁹⁷

XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'nın ilmî ve sosyal yaşamında birtakım değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir. Bunların temelinde Şeyh Bedreddin'in *Varidat* adlı eserinde İslam'a uymaz görünen bazı fikirlerin etkisiyle birlikte başka nedenlerin de olduğu ifade edilir.⁹⁸ Bunlardan bazıları; Anadolu'da baş gösteren mehdici, ihtilâlcî, Rafizî isyanları, ilhad (ateizm) ve zındıklık hareketleri; Hz. İsa'yı İslam peygamberinden üstün gören Molla Kâbız ve Hâkim İshak hadisesidir. Bunlarla beraber, Nadazlı Sarı İbrahim Efendi ve Lâri Mehmet Efendi ile benzerlerinin ateizmi, Birgivi'nin idareye özellikle Ebussuud Efendi'ye karşı mücadelesi,

⁹⁴ Uludağ, *a.g.e.*, s. 19; Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı*, s. 17

⁹⁵ Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı*, s. 17

⁹⁶ Bolay, *a.g.e.*, s. 37

⁹⁷ Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, s. 20

⁹⁸ Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı*, s. 57

Kâdızedeliler ve Sivâsiler çatışmasıdır.⁹⁹ Yaşanan bu ve buna benzer hadiseler ilim adamlarının bir kısmında korku ve panik oluşturmuştur. Savaşlarda alınan yenilgiler, liyakâtsiz insanların başa geçmesi, dini yanlış yorumlamalarla ortaya çıkan ve insanımızı tembelleğe, miskinliğe sürükleyen tevekkül anlayışı ilk dönem Osmanlı idealizmini ortadan kaldırmış ve ilim anlayışında da tersine bir dönüşüme yol açmıştır.¹⁰⁰ Yaşanan bu acı gelişmeleri ve o dönemde sık sık ortaya çıkan birtakım gök hareketlerini bahane eden saraydaki bazı ileri gelen kişiler, devrin Avrupa'sındaki Tycho Brahe'nin rasathanesinden daha modern bir yapıya sahip olan Takiyyeddin'in rasathanesini hedef göstermiş, 1582'de bir gece topa tutularak ortadan kaldırılmasına neden olmuşlardır. Üstelik bunu şeyhülislamın padişaha yazdığı bir mektuba dayandırmışlardır.¹⁰¹ Ortaya çıkan bu gelişmeler dönemin zihniyet dönüşümünün acı bir örneğidir. Artık ipler ilmî zihniyete karşı olan, dar kafalı menfaatçilerin eline geçmiştir. Bu bağlamda Koçi Bey'in âlim ve ilmin itibarının nasıl ortadan kaldırıldığına dair aşağıdaki tespiti, sadece ilmiye sınıfında bozulmanın ne zaman ve nasıl olduğunu gözler önüne sermesi açısından önemlidir:

“Eskiden ilim yolu uzun ve çetindi ve bu yola sadık kalınırdı. Bu nedenle medreseden yetişenler, gerek müderris olsunlar gerekse de kadı olsunlar devlete gereği gibi hizmet etmekte kusur etmezlerdi. Ancak 1594'te dönemin şeyhülislamı ve kazaskerler yersiz olarak görevlerinden alındılar. Bunun üzerine onların yerine gelenler görevden alınmak korkusuyla yöneticilere dalkavukluk yapmaya ve herkesin hatırını hoş tutmaya başladılar. Böylece ilim yolu bozuldu ve rüşvet, kayırma yüzünden, liyakâtsiz insanlar müderrislik ve kadılık makamına getirildiler. Bu yüzden ilim sahası kısa süre içinde bilgisizlerle doldu ve âlim ile cahili ayırmak mümkün olmadığından âlimin ve ilmin halk gözünde itibarı kalmadı.”¹⁰²

XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılda ortaya çıkan bu yönetsel ve toplumsal sorunlar ağırlaşınca, Osmanlı düşünürleri arasında bu durumun nasıl çözüme kavuşturulabileceğine dair değişik düşünceler ve teoriler ortaya atılmıştır. Aslında ortaya atılan bu düşüncelerden üçü Osmanlı siyaset felsefesinin geleceğini belirleyebilecek düzeydeydi. Bunlardan ilki Kadızâdeliler olarak anılan ve tasfiyeci bir yapıya sahip olan muhafazakârların görüşüdür. Onlar, bütün bu problemlerin temelinde bidatları görmekte idiler. Eğer Asr-ı Saadet dönemine dönülüp Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği o saf İslam noksansız yaşanırsa bu sıkıntılı gidişi durdurmak mümkündür. İkincisi

⁹⁹ Bolay, *a.g.e.*, s. 57-58

¹⁰⁰ Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, s. 21

¹⁰¹ Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı*, s. 58

¹⁰² Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica* (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Türk Felsefesi), Lotus Yay. c. II, Ankara, 2007, s. 64-65

Kadıızâdeliler kadar ütopyacı diyebileceğimiz diğer siyaset düşünürleridir. Bunlar ise, 1450-1550 yılları arasında Osmanlı'nın “İdeal Bir Devlet” ve “İdeal Bir Toplum” kurduğunu, bu sebeple Asr-ı Saadet dönemine gidilmesine gerek olmadığını ileri sürmüşlerdir. Bu siyaset düşünürleri, Osmanlı'nın bu altın çağına geri dönmek için 1550'den sonraki süreçte etkin olan bozulma nedenlerini doğru bir biçimde tespit edilmesi gerektiğine; bu sebeplerin bunların ortadan kaldırılması neticesinde mutlu sona ulaşılacağını ifade etmişlerdir. Üçüncü grup siyaset düşünürler ise bunlardan bazıları, Kâtip Çelebi (ö.1657), Hezârfen Hüseyin Efendi (ö.1691), Nâ'ima (ö.1716), Kınalızâde Ali Çelebi (ö.1572) ile Gelibolulu Mustafa Ali (ö.1600) gibi düşünürlerin ortaya koydukları İbn Halduncu düşüncedir. Bu düşünürler İbn Haldun'un (ö.1406) bütün toplumlara genellediği “Üç Durum Yasası”nı (Toplumlar gelişme, duraklama, çökme evrelerinden geçerler) kendi toplumlarında görmeye ve göstermeye çalışmışlardır. Onlara göre, toplumsal yapı ve bu yapıyı yöneten Osmanlı Devleti, İbn Haldun'un öngördüğü “Üç Durum Yasası” çerçevesinde çöküş döneminin alametlerini sergilemeye başlamıştı. Bu yüzden çöküşü durdurmak mümkün olmasa da bunu geciktirecek tedbirler derhal alınmalıdır.¹⁰³ Kâtip Çelebi 1652'de *Düstur el-amel li-ıslah el-halel* (Bozuklukların Düzeltilmesi İçin Uyulması Gereken Yöntem) ve 1656'da kaleme aldığı *Mizan el-Hakk fi İhtiyar el-Ahakk* (En Doğru Olanın Seçilmesinde Doğruluğun Ölçüsü) gibi eserlerinde İbn Halduncu bir çöküş teorisini takip etmiştir. Yine Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Nasihâtüs-Selâtin*'i ve bu eserle birlikte, *Koçi Bey Risalesi*, *Selânikî Tarihi*, *Hızru'l Mülûk* ve *Mustafa Naîmâ Tarihi*, Lütfü Paşa'nın *Asafnamesi*, gibi eserlerde de İbn Halduncu bir çöküş teorisi izlenmiştir. Bu eserlerin en önemli özelliği ise, konumuz olan Ahmet Hilmi'nin da savunduğu, Avrupa'yı körü körüne kopya etmekten uzak, Osmanlı'ya özgü bir ıslahat modeli öngörmeleridir.

Esasında İbn Halduncu düşünce, Osmanlı düşünce dünyası üzerinde önemli etkiler meydana getirmiş ve ona bir dinamizm kazandırmıştır. Osmanlı düşünürleri arasında bu öğretinin belirlediği çerçeve içerisinde yürütülen tartışmalar temelde iki büyük dönüşümün yaşanmasına yardımcı olmuştur diyebiliriz. Bunlardan birincisi; toplumsal yapıdaki Osmanlı yönetimindeki çöküşün nedenlerinin belirlenmesi üzerinde yürütülen, Asr-ı Saadet'e veya Altın Çağa dönüşü hedefleyen yaklaşımları ütopyacı zeminden kurtarmış ve bu yaklaşımları felsefî bir zemine taşımanın yolunu açmıştır. Böylece toplumsal gelişmeyi başı, ortası ve sonu olan bir süreç olarak bütüncül bir

¹⁰³ Demir, *a.g.e.*, c. II, s. 22

biçimde algılama olanağı doğmuştur. İkinci olarak acı da olsa, bir gerçeği bütün yalınlığıyla ortaya çıkarmıştır; Osmanlı Devleti artık yıkılma sürecine girmiştir ve gecikmeden bu süreci yavaşlatacak tedbirler almak gerekir.¹⁰⁴ İlk defa Kâtip Çelebi tarafından dile getirildiğini düşündüğümüz bu görüş, mevcut sorunu tamamen çözmedi, en azından durumun vahametini azaltıyordu. XVII. yüzyılın özellikle ikinci yarısında ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreğindeki Osmanlı yönetimi incelenecek olursa, dönemin yönetici sınıfının bu eğilimin etkisi altında olduğunu, yapmış oldukları ıslahat çalışmalarından anlayabiliriz. Fakat dönemin yönetimi, stratejilerini bu çerçeveye uygun hale koyamamış ve istenen neticeleri elde edememiştir.

Batı karşısında yenilişin keskin işareti olan Karlofça yenilgisinden sonra dönemin hükümdarı III. Ahmet (1703-1730) ve veziri olan Damat İbrahim Paşa, öncelikle orduyu ve askerî tekniği yenileme ihtiyacı duymuşlardır. Eğitim ve öğretim sisteminin kuruluşu böyle bir yenileşme yapacak güçten o kadar uzaktı ki nereden başlayacaklarını kestiremediler. Hükümdar bu dönemde Batı'daki gelişmeleri yakından takip etmek için bazı Avrupa ülkelerinde dâimi elçilikler açmıştır. O dönemde Osmanlı'nın Paris büyükelçisi olan Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin kaleme aldığı *Paris Sefâretnamesi* adlı eser Batılılaşma anlamında yapılan çalışmaların değerini ortaya koyması açısından önemlidir. Bu eser konusunda Tanpınar'ın "Hiçbir kitap garplılaşma tarihimize bu küçük eser kadar mühim bir yer tutmaz"¹⁰⁵ dediği ifade edilmektedir. Bu dönemde Batılılaşma konusunda en çok çaba harcayanlardan biri de İbrahim Müteferrika'dır. Damat İbrahim Paşa Batı'dan birtakım teknik elemanlar getirerek İbrahim Müteferrika'ya 1727'de matbaayı kurdurmuştur. Avrupa'da ilk baskı 1440 olduğuna göre matbaa, yaklaşık üç yüz yıl sonra bu Osmanlı'ya gelmiştir.¹⁰⁶

III. Ahmed ve Damad İbrahim Paşa'nın Batılılaşma yönündeki bu çabaları, onların iyi niyetli davranışları ve radikal bir önlem almamaları dolayısıyla kısa ömürlü olmuştur.¹⁰⁷ Kısmen Yeniçeri'nin kısmen de halkın tepkisiyle ortaya çıkan Patrona Halil İsyanı (1730) Sultan III. Ahmed ve Damad İbrahim Paşa'nın hayatına mal olmuştur. Osmanlı Devleti'nin modernleşme yolunda yaşadığı bu isyan (Patrona Halil İsyanı) ne ilk ne de son olacaktır. Bu acı hadiseden sonra Osmanlı modernleşmesinde bir tökezleme meydana gelse de bu modernleşme çalışmaları devam etmiştir. Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında açılan mühendishaneler ve XIX. yüzyılın ilk yarısında

¹⁰⁴ Demir, *a.g.e.*, c. II, s. 78

¹⁰⁵ Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, s. 21

¹⁰⁶ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2014, s. 14

¹⁰⁷ Ülken, *a.g.e.*, s. 13

açılan tıp ve askerî okullar, Osmanlı modernleşmesinin merkezi konumunda yer almışlardır. Ancak bu okulların hocası ve kitapları olmadığı için bunlar Fransa'dan getirilmişlerdir. Gerçi daha sonra bu yüksekokullarda zamanla Batı'da tanınmış, itibar görmüş ve yeni görüşler getirmiş âlimler ve matematikçiler yetişmiştir. Baş hoca İshak Efendi, Vidinli Tevfik Paşa bunların başında zikredilecek isimlerdir;¹⁰⁸ ancak bu okullarda Fransızca tedrisat yapılmak zorunda kaldığı için öğrenciler Fransızca öğrenmeye mecbur kalmıştır. Fransızca öğrenen öğrenciler sadece bu ders kitaplarını değil, başka kitaplar da okumaya başlamışlardır. İlk defa farklı bir şeyler okuyan, Batı ile doğrudan temasa geçen bu öğrencilerin yaptıkları ilk şey buldukları sistemin analizini yapmak olmuştur. Kendi cemiyetini sorgulamaya başlayan bu öğrenciler, artık devlete ve hükümdara olan yeminlerini değişik yorumlamaya başlamışlardır. Bu öğrenciler, hükümdar için değil, mensubu oldukları millet için canlarını verme şiarını benimsiyor; kısaca cemiyeti toptan değiştirmek istiyorlardı.¹⁰⁹

Müspet ilimleri geliştirme adına, eğitim ve öğretim müesseselerindeki modernleşme ve ıslahat çalışmaları devam ederken, zaman zaman çelişkili durumlar ortaya çıkmıyor değildi. Bir yandan ordunun ıslahı ve tıp ilimleri için matematik ve fen ilimleri memlekete sokulmak istenirken, diğer taraftan medrese uleması eski ilimlere dair telif ve tercümelerine devam etmekte ve bu suretle ilim dünyasında ikilik meydana gelmekteydi. Bu çelişkili durumun ortaya çıkışını XVIII. yüzyılın başına kadar götürebiliriz. O dönemde Osmanlı düşünürleri Nizâm-ı âlemciler (Gelenekçiler) ve Nizam-ı Cedidciler (yenilikçiler) olmak üzere ikiye bölündüler. Gelenekçiler, biraz da Asr-ı Saadetçiler ile Altın Çağ'cılardan aldığı destekle eski değerleri yani XVI. yüzyıl öncesinde Doğu'da yerleşmiş olan geleneksel bilim, felsefe ve tedrisat anlayışını savunmuşlardır. İbrahim Müteferrika'nın başında bulunduğu yenilikçiler ise Batı'da yeşermiş olan yeni bilim ve felsefe anlayışını savundular. Onlar, Avrupa'nın bilim ve felsefe dili olan Latince ve Yunancayı öğrenerek, bazı çeviri ve uyarlamalar yaptılar. Asırlar boyunca süren Müslüman-Hıristiyan çatışmasının Türklerin ruhlarına yerleştirdiği önyargıları aşmaya ve açabildikleri bütün beşerî kanallardan yeni bilgiye veya yeni bilim ve felsefeye ulaşmaya çabaladılar. Neticede haleflerine fikrî bir miras bırakabilmişlerdir.¹¹⁰ Aslında çağdaş Batı biliminin bu geleneğe mensup kişiler tarafından ülkemize aktarıldığını söyleyebiliriz. O dönemin yenilikçileri arasında;

¹⁰⁸ Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı*, s. 290

¹⁰⁹ Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, s. 47

¹¹⁰ Demir, *a.g.e.*, c. II, s. 108

Bursalı Ali Münşi, Halifezâde İsmail Efendi, Yanyalı Esat Efendi, İbrahim Müteferrika, Yirmi sekiz Mehmet Çelebi ve Moralı Penah Süleyman Efendi, gelenekçiler arasında ise; Saçaklızâde, Mestçizâde, Nâbi, Defterdar Sarı Mehmet Paşa ve Sünbülzâde Vehbi Efendi'nin isimleri zikredilmektedir.¹¹¹ Bu ikiliğin zamanla toplumun diğer kesimlerine de yansıdığı görülmektedir. Öyle ki devlet adamları arasında bile medreseli-mektepli ayrımı başlamıştır. Neticede siyasî bir hale bürünen bu durum Osmanlı Devleti'nin zaafa uğramasına neden olmuştur.

XIX. yüzyılda da devam eden Osmanlı modernleşme hareketleri II. Mahmut'un (1808-1839) modern devlet anlayışına uygun nazırlıkları kurmasıyla yeni bir ivme kazanmıştır. Abdülmecit döneminde 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile genelde askerî ve teknik olarak başlayan Batılılaşma çalışmalarına idarî ve hukukî alanda yapılan yeniliklerle farklı bir boyut kazanmıştır. Bütün vatandaşlara eşit haklar vermek maksadıyla ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın, Batı milletlerinin gerçekleştirdikleri hürriyet, eşitlik ve demokrasi ideallerinin bir millet içinde gerçekleşmesinden çok, yabancı müdahalesinden faydalanan ve ayrılmak isteyen azınlıkların işine yaradığı görülmektedir. Tanzimat sonrası azınlıkların tercümanlık, sefirlik, müşavirlik hatta nazırlık gibi yüksek mevkilere getirildikleri gözlenmektedir.¹¹² Azınlıklara verilen bu haklar onları Osmanlı'ya bağlamadığı gibi tam tersine Osmanlı'dan ayrılma isteklerini daha da kuvvetlendirmiştir. Tanzimat'ın ilan edilmiş şekli ve içeriği, bunun idareciler veya toplum tarafından değil doğrudan Batı'dan gelen siyasî ve iktisadî baskılar nedeniyle meydana geldiğini göstermektedir. Şerif Mardin'in "Tanzimatçıların aşırı modernleşmeleri, kültür taklitçiliği olduğundan ve Batı'nın köklerine inilmediğinden Müslüman toplumu temelinden sarsmıştır"¹¹³ şeklindeki tespitinde de görüldüğü üzere Müslüman halk, Tanzimat (1839) ve peşinden gelen Islahat Fermanı (1856) ile devletine karşı küstürülmüştür. Bütün bu yaşananlara baktığımızda Tanzimat'ın Türk tarihinde bir devrim değil, hazırlayıcı sonuçlar doğuran bir hareket olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Tanzimat sonrası Mustafa Reşit Paşa, II. Mahmut döneminde ortaya konan eğitim ve kültür işlerine büyük bir hız vermiştir. Bu bağlamda o, Maarif Nezaretini kurdu ve Rüştiyelerin sayısını arttırdı. İlaveten 1851'de kurucu üyelerinin başında Ahmet Cevdet Bey ve Ahmet Vefik Efendi'nin yer aldığı daha sonra (Paşalar) "Encümen-i Dâniş (Bilginler Heyeti)" isimli ilmî cemiyeti kurdu. Bu cemiyetin

¹¹¹ Demir, *a.g.e.*, c. II, s. 109

¹¹² Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 27

¹¹³ Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı*, s. 295

temel felsefesi, XIX. yüzyılda ortaya çıkan medreseli-mektepli ayrımını ortadan kaldırarak bütün maarif ve irfan geleneğini bir arada toplamaktı. Henüz ulema mesleğinde bulunan Ahmet Cevdet, bu cemiyetin programını çizmekle görevlendirilmişti. Ona göre bu kurum; fikrî tartışmaları zenginleştirmek, bilimsel araştırmaları teşvik etmek, cehaleti ortadan kaldırmak için gerekli önerileri sağlamak ve özellikle dil ve edebiyat tarihi alanında yeni eserler ortaya koymak gibi amaçlarla kurulmuştur.¹¹⁴ Aynı zamanda o dönemde kurulması düşünülen Darü'l Fünun'da okunması istenen kitapların bu kurul tarafından yazılması da amaçlanmıştır.¹¹⁵ Bu ilmî cemiyet, 1863 yılında lağvedilerek yerine karma bir "Maarif-i Umumiye Meclisi" kurulmuştur.¹¹⁶

XVII. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın başlarında öngörülen veya yapılan ıslahat çalışmalarına baktığımızda temel hedefin Batı'yı tamamen kopya etmek değil de Osmanlı'nın kendi kültür ve inancına özgü bir düzelmeye nasıl olabileceği üzerine yoğunlaştığını görmekteyiz. Filibeli Ahmet Hilmi'nin de bu bağlamda temel yaklaşımının bu şekilde olduğunu söyleyebiliriz. XVIII. yüzyılın başından itibaren başlayan bu modernleşme çalışmaları Osmanlı'yı yıkılmaktan kurtaramasa da ömrünü uzatmaya yaramıştır. Ancak XIX. yüzyılda yapılan ıslahat çalışmalarının geneline baktığımızda ise kuru bir taklitçiliğin yapıldığını görmekteyiz. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilan edildiği şekilleri ve içerikleri bunun en önemli göstergeleridir. Yapılan bu ıslahat çalışmalarının yukarıdan gelmesi, özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanların da olduğu gibi, bürokrasi tarafından bunların Müslüman halka dayatılması, halkta ve dönemin bazı aydınlarında tepki meydana getirmiştir. Bu fermanlarla birlikte devletin; halkına, örf-adetlerine ve inançlarına yabancılaşmaya başladığı da gözlenmektedir. İşte Tanzimatçıların bu hızlı farklılaşma isteği ve Batı'yı ulaşılması gereken en büyük ideal olarak görmeleri, göstermeleri ve bunu halka dayatmaları, Osmanlı modernleşmesinin nasıl olması gerektiği tartışmalarının doğmasına neden olmuştur.

Osmanlı modernleşmesi nasıl olmalıdır? Yani, Osmanlı'nın inancını ve örf-adetlerini bir kenara atarak modernleşmesi mümkün müdür? İslam'a rağmen mi modernleşilmelidir? İslamî değerler korunarak modernleşmek mümkün müdür? Tanzimat Fermanı'nın ilanından Osmanlı'nın resmen ortadan kalktığı ve Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılına kadar ki dönemin, bu sorulara cevap arayan tartışmalarla

¹¹⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 235

¹¹⁵ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 49

¹¹⁶ Ülken, *a.g.e.*, s. 54

geçtiğini söyleyebiliriz. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde bu bağlamdaki tartışmalarda safların iyice netleştiğini görmekteyiz. Bu tartışmalar neticesinde şu dört fikir akım ortaya çıkmıştır. Bunlar Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülüktür. Şimdi bu dört fikir akımı içerisinde diğer akımlara göre daha erken tartışılmaya başlandığını düşündüğümüz Osmanlıcılık akımına geçebiliriz.

1.2. II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarına Filibeli'nin Yaklaşımı

1.2.1. Osmanlıcılık

Düşünce ve devlet adamları tarafından Osmanlı'nın nasıl kurtarılacağı ve modernleştirileceği bağlamında ortaya atılan ilk görüş Osmanlıcılık'tır. Bu görüş ilk defa II. Mahmut zamanında bir "Osmanlı Milleti" oluşturmak amacıyla savunulmuştur. Filibeli Ahmet Hilmi'nin özellikle üzerinde durduğu bu görüş, dönemin fikir ortamını ve fikir adamlarının bu bağlamdaki tartışmalarını yansıtmaları açısından önemlidir.

Osmanlıcılık; farklı unsurları Osmanlı kimliğinde birleştirmeyi amaçlayan siyasi düşünce olarak ifade edilir.¹¹⁷ Yusuf Akçura, (ö.1934) 1904 yılında kaleme aldığı ve Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık düşünce akımlarını işlediği *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı eserinde, Osmanlıcılığı, yeni anlamda bir Osmanlı milleti oluşturmak olarak ifade eder. O, bu düşüncesinin genel çerçevesini şöyle çizer: Bu fikrin pratiğe konulabilmesi için öncelikle, cins, dil, mezhep ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı halkları, haklar ve ödevler bakımından eşit duruma getirilmelidir. Böylece, ortak bir vatan kavramı etrafında Amerikan ulusu gibi, bir Osmanlı ulusu oluşturulabilir. Bu ulusu yaşatmanın tek amacı ise imparatorluğu parçalamaktan kurtarmak ve mevcut sınırları korumak olmalıdır.¹¹⁸ Ona göre bu fikir, II. Mahmut devrinde başlamış Abdülmecit devrinde geliştirilmiş, Âli ve Fuat Paşalar devrinde ise en yüksek düzeye ulaşmıştır. Fransa'nın 1871'de Prusya'ya yenilmesiyle, Batı'da ırka dayalı milliyet anlayışının gelişmeye başlaması üzerine önemini kaybetmeye başlamıştır.¹¹⁹

İdeolojiler ve milletler çağında Osmanlı Devleti'nin ilk siyasi ideolojisi olan Osmanlıcılık, bir devlet siyaseti tarzında II. Mahmut döneminden Cumhuriyet'e kadar değişik şekillerde varlığını sürdürmüştür. Ancak bu fikrî akımın uygulanışı itibarıyla I. Meşrutiyet'e (1876) kadar olan dönem, II. Abdülhamit dönemi (1876-1909) ve İttihat ve Terakki dönemi (1909-1918) olmak üzere üç dönemde ele alınabilir. II. Mahmut'un

¹¹⁷Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIII, s. 485

¹¹⁸ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Lotus yay. Ankara, 2005, s. 16

¹¹⁹ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 16

“Ben tebaanın Müslüman’ını camide, Hıristiyan’ını kilisede, Musevisini havrada fark ederim, aralarında başka bir fark yoktur”¹²⁰ sözü Osmanlıcılık fikrî akımının ana ilkesini oluşturmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken konu, bunun tek başına kurtarıcı siyaset olmasından çok devletin bekası için uygulamaya konulan eski sistemin değiştirilmesi ve yenilenmesini öngören Tanzimat projesinin toplum modeli olmasıdır. Tanzimat devlet adamlarının başta Mustafa Reşit Paşa olmak üzere din ve devletin bekası için tek yol olarak gördükleri bu değişim, tıpkı Avrupa’da olduğu gibi eski usullerden vazgeçerek ilim ve fende gelişmekte olan kanun ve nizama dayalı hürriyet ve meşvereti esas alan yeni bir devlet ve toplum yapılanmasını gerekli kılıyordu. Bu bağlamda Osmanlı İnsan Hakları Beyannamesi olarak da nitelendirilen Tanzimat Fermanı 1839 yılında Mustafa Reşit Paşa tarafından ilan edildi. Bu fermanla birlikte Osmanlı Devleti’nin adlî, idarî, malî vb. alanlarda köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişimlerin yansımaları çerçevesinde Osmanlıdaki “Hâkim Devlet” anlayışı yerini “Hâdim Devlet”e, “Millet-i Hâkime” de yerini milletlerin eşitliği anlayışına bırakmıştır. Yine bu sürecin devamı olarak görülen ve Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası Batılı devletlerin baskısıyla ilan olunan Islahat Fermanı (1856) ile birlikte Müslüman-gayri Müslim eşitliği ilk defa tamamen her alanda sağlanmıştır.¹²¹

Dönemin bürokrasisi, bu fermanlarla birlikte aynı zamanda eğitim alanında da farklı dinî ve etnik gruplara mensup gençlere Osmanlılık ülküsünü aşlamak ve bir Osmanlı milleti oluşturmak istenmiştir. Bu amaçla 1858’de eğitim hayatına başlayan Galatasaray Sultanisi’nde ve *Basiret*, *İttihat* gibi gazetelerde, bazen *İttihâd-ı Osmânî* bazen de Osmanlı vatandaşlarının kaynaşmasıyla oluştuğu anlamda *İmtizâc-ı Akvâm* tabirleriyle Osmanlı milleti yoğun biçimde işlenmiştir.¹²² Nihayetinde ise 1876 (Kanun-ı Esasî) anayasasının 8. maddesinde Osmanlı birliği “Devlet-i Osmâniyye tâbiyyetinde bulunan efrâdın cümlesine herhangi din ve mezhepte olursa olsun, bilâ istisnâ, Osmanlı tabir olunur”¹²³ şeklinde ifadesini bulmuştur.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilan ediliş şekilleri, içeriği ve Tanzimat bürokrasisinin dayattığı Osmanlı kimliğine karşı Osmanlı aydınları ve Müslüman halk tarafından ciddi bir tepki meydana gelmiştir. Onlara göre bu fermanlar uhuvvet fermanları değil, bir imtiyazlar fermanıdır. Zaten Islahat Fermanının uygulamaya geçmesiyle birlikte Maraş, Cidde, Balkanlar, Şam, Lübnan gibi yerlerde patlak veren

¹²⁰ Gülçiçek, *İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, s. 7

¹²¹ Özcan, “Osmanlıcılık”, *DİA*, c. XXXIII, s. 485

¹²² Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 27

¹²³ Özcan, “Osmanlıcılık”, *DİA*, c. XXXIII, s. 485

kanlı olaylar, Osmanlı halklarının kaynaşmasının hiç de kolay olmayacağını göstermiştir. Yapılan bu ve buna benzer itirazlar toplum nezdinde, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının uygulanabilirliğinin sorgulanmasına yol açmıştır.

1870 yılların ortalarına gelindiğinde Balkanlar'da yaşanan ayrılıkçı gelişmeler Osmanlı siyasetinin beklenen kaynaşmayı sağlayamadığını göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da kaybettiği topraklar üzerinde yeni Hıristiyan devletler kurulmuştur. Bu devletler Müslüman halk üzerinde ciddi baskılar uygulamıştır. Bu baskıdan kaçan halkın Anadolu'ya muhacereti, Anadolu'daki Müslüman nüfusun yoğunlaşmasını sağlamıştır. Bu ise devletin bekasını Müslüman unsur ve İslam dayanışmasına dayandıran bir siyaset olarak İslamcılığa yönelen bir gelişmeyi gündeme getirdi ve Osmanlılık fikrinin tamamen olmasa da büyük ölçüde önemini kaybetmesine sebep olmuştur.

II. Abdülhamit döneminde ise Tanzimat'ın en azından müsavat ve siyasî haklar konusunda Osmanlıcı çizgisi korunmuş ve resmi planda da vurgulanmaya devam edilmiştir. Basın hayatında ise Ahmet Mithat Efendi, Osmanlılığı devletin bekası için en emin yol olarak savunmaya devam etmiştir. İttihatçılar II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte mutlakiyet döneminde Osmanlılık felsefesinden uzaklaşıldığını iddia ederek tekrar bunu vurgulamışlardır. Ancak bundan kısa süre sonra Bulgaristan'ın bağımsız olması, Girit'in Yunanistan, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakı, yapılacak seçimlerde gayri Müslimlerin eşitlik ilkesi yerine imtiyazlarını muhafazadaki ısrarı gibi gelişmeler, Osmanlılık idealinin fiiliyattaki uygulamasının zorluğunu bir kez daha acı ve açık bir şekilde göstermiştir. Nihayet 1912 -1913 Balkan savaşları esnasında yaşanan milli felaket ve kalan Rumeli topraklarının tamamının elden çıkması Osmanlı fikriyatını kesin olarak bitirmiştir.¹²⁴

Şehbenderzâde Ahmet Hilmi'nin bu fikrî akım konusundaki düşüncesine geldiğimizde ise; o, her şeyden önce Osmanlı Türkü olduğu fikrinden hiçbir zaman uzaklaşmamış ve bu düşünceye bağlı kalmıştır. Öyle ki Filibeli, "Osmanlı" unvanının Türk'ün derisi olduğu düşüncesini "Osmanlı unvan-ı mefaretini hepimiz kabul ediyoruz. Şu kadar ki bu unvan bir Türk'ün derisi hükmündedir"¹²⁵ şeklinde beyan etmiştir. Ona göre bu birliğin meydana gelmesi için hangi unsurun ne istediğini bilmek gerekir. Eğer bu unsurlar ki gerek Müslüman gerekse gayrimüslim olsun kavmiyet ve hususiyetlerinin devamı olan dil, din, adet, gelenek ve göreneklerin muhafazasını talep ediyorsa bunlar

¹²⁴ Özcan, "Osmanlılık", *DİA*, c. XXXIII, s. 486

¹²⁵ Gülçiçek, *İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, s. 8

olumlu karşılanabilir. Ancak bunun için meşrutiyeti ve tarihi hakları ayaklar altına almamak, resmî din olmak kaydıyla İslâm'ın manevî üstünlüğünü ve “Osmanlılık” denilen manevî ve hükûmî şahsiyetin mukaddes menfaatlerini temin etmeyi emellerin en seçkini yapmayı kabul etmek gerekir.¹²⁶ Öte yandan meşrutî bir idareye sahip olan Osmanlı'nın fertlerinin aynı düşünceye sahip olmalarının imkânsız olduğunu da ifade eden Filibeli, millî hâkimiyetin tenakuzlu ve zıt fikirler manasına gelmediğini, böyle bir mananın ise anarşiyi ve hükûmetsizliği hissettirdiğini belirtir. Ona göre, millî hâkimiyet, millî ekseriyetin arzusu anlamına gelir. Osmanlıda ahalinin genelini Müslümanlar teşkil etmektedir. Dolayısıyla meşrutiyet usulü gereğince millî hâkimiyetin mizanı, ölçüsü İslam ekseriyetidir ve bu çoğunluk varlığını devam ettirdiği müddetçe gayrimüslim unsurlar, özel menfaatlerini temin etmek için Osmanlılığa hizmet etmeye, sadakat göstermeye ve sadakatle iltihak göstermeye mecburdur. Bu mecburiyet önce bir muvazene, sonra bir itilaf ve nihayetinde bir ittihat şeklinde kendini gösterecektir. Müslümanların hiçbir zaman bu realiteyi gözden uzak tutmaması gerektiğini, ancak bu şartlar altında bu idealin savunulabileceğini ifade eden Filibeli, bu şartları kabul etmemenin ise tarihi bir hata olacağını düşünür.¹²⁷

Filibeli, Osmanlı devlet geleneğinin özünde kendi yönetimi altında bulunan azınlıklara karşı müsamahakâr bir yaklaşıma sahip olduğu üzerinde durur. Bu bağlamda Türklerin bu toprakları fethettiğinden bu yana İslam'ın birleştirici yönü sebebiyle hiçbir Müslüman unsurun devletin kurucuları olan Türklerden hiçbir şekilde aşağı derecede muamele görmediğini belirtir. Aynı zamanda gayrimüslim unsurların din, dil ve adetlerine hürmet gösterildiğine işaret eder.¹²⁸ Son zamanlarda Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıkların isteklerinin meşru bir zeminde kalmadığını, sözde Osmanlı taraftarlığı gibi ifadelerin günlük hadiselerle yalanlandığını düşünen Ahmet Hilmi, bu noktadaki düşüncesini şu şekilde belirtmektedir.

“Lakin bugünkü günde bütün Osmanlı unsurlarının istekleri bu meşru sınırdan kalıyor mu? Hayır. Hakikati olduğu gibi görürsek bazı unsurların isteklerinin Osmanlılıkla telif edilmesinin mümkün olmadığını görürüz. Maatteessüf bazı Rum vatandaşlarımıza göre milliyet merkezi Atina'dır. Nasıl ki Bulgar vatandaşlarımıza göre milliyet merkezi Sofya olduğu gibi. Bu hakikatleri inkâr etmek bugünkü olayları görmemek demektir.”¹²⁹

¹²⁶ Şehbenderzâde, *Müslümanlara Siyaset Rehberi*, (Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, c. I, İçinde 77-93 Arası), Haz. İsmail Kara, Dergâh Yay. İstanbul, 2011, s. 86-87

¹²⁷ Şehbenderzâde, *Müslümanlara Siyaset Rehberi*, s. 86-88

¹²⁸ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 86

¹²⁹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 87

Diğer taraftan Ahmet Hilmi, Osmanlı unsurlarının ittihâdının temelini Müslüman unsurların ittihâdı olduğu düşüncesini de taşımaktadır. Ona göre Osmanlı Müslümanlarının hariçten hiçbir umudu olmadığı gibi şeref ve istikballerini muhafaza etmek için ittihattan başka ilaçları da yoktur. Ancak siyaset rehberlerinin, idarenin fikrî ve idarî aczi bu emelin uygulanmasını imkânsız kılmaktadır. Müslümanlar arasında her ne kadar küçük problemler olsa da bunlar ittihadı engel teşkil etmemektedir. Osmanlı Devleti'nin yıkılması durumunda sadece Türklerin değil bütün Müslümanların esarete mahkûm olacağını düşünen Filibeli, bir Rum'un milliyetinin merkezi Yunanistan'a, bir Bulgar'ın Bulgaristan'a iltihak ederek kurtulabileceğini belirtir. Oysa bir Arnavut'un, bir Türk'ün veya bir Arap'ın Osmanlılık ortadan kalktıktan sonra hiçbir zaman istiklallerini muhafaza edemeyeceği üzerinde durur. Ona göre, şu an İslam dünyasında dört devlet ayakta olup, bunlardan biri olan İran, Rus ve İngiliz istilasında bulunmakta ve kendi istiklâlini bile temin edememektedir. Diğer bir İslam ülkesi olan Afganistan küçük ve uzak olmakla birlikte Müslümanlar için siyasî etkisi ortadan kalkmış bir devlettir. Bir diğeri ise, istila ve bölünmeyle karşı karşıya bulunan Fas'tır. Geriye kalan tek ve en önemli İslam ülkesi Osmanlı Devleti'dir. Bu nedenle bütün Müslümanların ümidi; Osmanlı halkının ittihâdı, İslam hilafetinin yükselmesi ve kuvvetlenmesi olmalıdır.¹³⁰

Esasında Ahmet Hilmi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikirlerinin en yaygın olduğu zamanlarda bile Müslüman ve gayr-i Müslim bütün Osmanlı vatandaşlarının aynı vatanın çocukları ve kardeş olduklarını belirtmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programının da Osmanlı menfaatlerine ve İslam'a uygun olduğunu ifade etmiştir.¹³¹ Ancak meydana gelen gelişmeler ve siyasî iradenin basiretsiz tutumları bu fikrî akımın uygulanabilirliğini güçleştirmiştir. Bu noktada dönemin Osmanlı siyasetçilerini eleştiren Ahmet Hilmi onları;

“Burnunun ucunu göremeyecek kadar cahil oldukları halde, kendilerini allame ve dâhi gören; gaye, usul ve tasnif gibi tefekkür için gerekli şeylerden mahrum olan kişiler”¹³² olarak nitelendirir.

Hülasa edersek, bu fikrî akımın Tanzimat'la birlikte, mutlak eşitlik prensibi anlayışından hareketle, Osmanlı unsurları arasında birliği sağlama ve devleti kurtarma amacıyla ciddi şekilde savunulduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu düşüncelerin temelini

¹³⁰ Şehbenderzâde, *Müslümanlara Siyaset Rehberi*, s. 88

¹³¹ Gülçiçek, *İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, s. 9

¹³² Şehbenderzâde, *Müslümanlara Siyaset Rehberi*, s. 88

teşkil eden devleti muhafaza, birliği sağlama ve güçlendirme düşüncesinin tepeden inmece bir zihniyetle topluma dayatılması, bu fikrî akımın tabana yayılma şansını ortadan kaldırmıştır. Bu nedenle bu düşünce toplumda pek karşılık bulmamıştır. Diğer taraftan, Balkanlar'da ortaya çıkan iç isyanlar, gayrimüslim vatandaşların bu fikrî akımı çok da benimsemediklerini göstermektedir. Ahmet Hilmi ise, Osmanlılık fikrini benimsemekle birlikte bu düşüncenin uygulanabilmesi için; Osmanlının manevî şahsiyetinin kabul edilmesi, Türkçenin resmi dil olarak kabul olunması ve İslam dininin manevî üstünlüğünün kabul edilmesi gibi üç önemli şartın yerine getirilmesi gerektiği üzerinde durur. Bu düşünce akımından bir netice alınamayacağının anlaşılmasıyla birlikte en azından Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Müslüman unsurları bir arada tutmak ve İslam dünyasıyla olan bağları daha da kuvvetlendirmek amacıyla İslamcılık düşüncesinin işlenmeye başladığını görmekteyiz.

1.2.2. İslamcılık

II. Mahmut döneminden itibaren Osmanlı unsurlarını bir arada tutmayı hedefleyen “Osmanlılık” fikrinin bazı Osmanlı düşünürleri tarafından fiiliyatta yürümediği anlaşıldıktan sonra, unsurların birliği sınırı biraz daha daraltılarak “İttihâd-ı İslâm” düşüncesine yönelindiğini görmekteyiz. Temelinde devletin toparlanmasını sağlamak olan bu düşüncenin ortaya çıkmasında, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sorunlar kadar, Batılı yazarların Osmanlı'nın şahsında İslam'a yaptıkları saldırıların da etkisinin olduğunu ifade edebiliriz.

İslamcılık; İslam'ı inanç, düşünce, ahlâk, siyaset, idare ve hukuk bakımından hâkim kılmak, Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı tesis ederek İslam ülkelerini Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmak amacına yönelik bir çözüm arayışı olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydınları tarafından dile getirilen ve tartışılmaya başlanan bir düşünce akımıdır.¹³³ İlk defa Yeni Osmanlılar tarafından başta, Namık Kemal, Ziya Paşa (ö.1871) ve Ali Suavi (ö.1878) gibi Osmanlı düşünürleri tarafından gündeme getirilen bu düşünce akımı, Sultan II. Abdülhamit döneminde politik bir unsur olarak Batı'ya karşı kullanılmıştır. II. Meşrutiyetten sonra ihya ve ıslah çizgisinde bir İslam düşüncesi şeklinde sunulmuş olmasıyla birlikte alternatif ve modernist bir devlet yönetimi projesi olarak Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar varlığını sürdürmüştür.¹³⁴

¹³³ Mümtaz'er Türköne, “İslamcılık”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 60

¹³⁴ Türköne, *a.g.e.*, c. XXIII, s. 60

İlk olarak Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan İslamcılık hareketini bir kalkınma ve kurtuluş ideolojisi olarak Osmanlıcılığın devamı, Türkçülük akımının ise öncesi olarak düşünebiliriz. Mümtaz'er Türköne'ye göre şu hususlar İslam birliği ve dayanışması gibi düşüncelerin olgunlaşmasını sağlamıştır:

1) XIX. yüzyılda bilim ve teknolojiye geri kalmışlıktan kurtulmak için İslam dünyasının Batı'nın ilim ve tekniğinin alınması gerektiği üzerinde durması.

2) İslam düşünürlerinin, Batı'nın pozitivist ve materyalist felsefesine karşı kendi inanç ve geleneklerini korumak ve geliştirmek amacıyla ortaya koydukları entelektüel birikimin oluşması.

3) Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla birlikte getirilen Müslim-Gayrimüslim eşitliğinin oluşturduğu toplumsal huzursuzluk ve yapılan yenileşme çabalarının Müslüman halkta karşıt tepki olarak meydana getirdiği dini hassasiyet.

4) Emperyalist ülkelerin hâkimiyeti altında bulunan Müslümanların Osmanlı'dan yardım istemeleri ve bu paralelde ortaya çıkan gelişmeler.¹³⁵

Bütün bu gelişmeleri çok iyi okuyan Yeni Osmanlılar, Batı'daki Panslavizm ve Pancermenizm kuramlarından ilham alarak İlk defa 1869'da *Hürriyet* gazetesinde *İttihadı-ı İslam*¹³⁶ (Panislamizm) kavramını kullanmışlardır. Yeni Osmanlıların Avrupa yayınlarında kullanılan ve geliştirilen bu kavramın 1871 yılına kadar aydın mahfillerinde hararetle tartışıldığını ve bu tarihten itibaren İstanbul kamuoyuna aktarıldığını müşahede ediyoruz. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar ise bu akımın bir kitle ideolojisi haline geldiğini görmekteyiz.¹³⁷

İslamcılık düşüncesinin başlı başına bir politika olarak II. Abdülhamit döneminde benimsendiğini, savunulduğunu ve çok yönlü olarak uygulandığını görmekteyiz. Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamit; padişah, hükümdar, sultan gibi kavramları değil "Halife" unvanını kullanmıştır. Hilafet makamının itibarı ve tahkimi üzerinde durmuş, İslam dünyasındaki etkili âlim ve şeyhleri İstanbul'a davet etmiştir. Orta Asya, Afrika içlerine, Kuzey Afrika'ya tarikat mensuplarını göndermiş, tekke ve zaviyelere resmi ilgiyi artırmıştır. Temel dini kitapları basıp İslam coğrafyasına ücretsiz göndermiş, Hicaz demiryolunu fiiliyata koymuş, Arap vilayetlerini birinci sınıf vilayet kabul etmiştir. Aynı zamanda Arap vilayetlerindeki mülkî amirlerin maaşlarını artırmış ve 1902'de Arap aşiretlerinin ileri gelenlerinin çocukları için yatılı okullar açtırmıştır.

¹³⁵ Türköne, "İslamcılık", *DİA*, c. XXIII, s. 62

¹³⁶ Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Etkileşim Yay. İstanbul, 2011, s. 216

¹³⁷ Türköne, "İslamcılık", *DİA*, c. XXIII, s. 61

Onun bütün bu faaliyetleri bu politik duruşa verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir.¹³⁸ Fakat bütün bu çalışmalara rağmen bu dönemde İslamcılık bir fikriyat olarak gelişme zemini bulamadığı gibi dönemin İslamcı düşünürleri arasında II. Abdülhamit'e muhalif olma dışında bir birlik sağlanamamıştır. Oysa II. Meşrutiyet'ten sonra bu durum tam tersine bir hal almıştır. Bu dönemde İslamcılar fikirlerini serbestçe tartışma, açıklama ve yayma imkânı buldular, fakat II. Abdülhamit dönemindeki İttihâd-ı İslâm düşüncesinin oturduğu zemin ortadan kalkmıştır.¹³⁹

II. Meşrutiyet sonrası basın ve fikir hürriyeti atmosferinde bu fikri akım yoğun şekilde *Sırat-ı Müstakim (Sebilürreşâd)*, *Beyânu'l-Hak*, *Livai'l-İslâm*, *Hikmet*, *İttihâd-ı İslâm*, *Tasavvuf*, *İslam Mecmuası*, *Volkan* gibi gazete ve dergilerde işlenmiştir. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi (ö.1914), Prens Sait Halim Paşa (ö.1921), Mehmet Akif (ö.1936), Mustafa Sabri Efendi (ö.1954), Ferit Kam (ö.1944), Mehmet Ali Aynî (ö.1945), İsmail Fennî (ö.1946), Sait Nursî (ö.1960), Musa Kâzım Efendi (ö.1920), Halim Sabit (ö.1946), Seyit Bey (ö.1925), ve Şemsettin Günaltay (ö.1961) gibi fikir ve düşünce adamları dönemin önde gelen İslamcılarında sayılmaktadır. Bu geleneğin İslam coğrafyasındaki modern öncülerini ise Mısır'da Cemaleddin Efgânî (ö.1897) ve Muhammed Abduh (ö.1905), Hindistan'da Seyit Ahmet Han (ö.1898) gibi isimlerdir.¹⁴⁰

İttihâd-ı İslâm fikrini ilk ortaya atan kişinin Cemalettin Efgânî olduğu ve Osmanlı devlet adamlarına da onun tarafından telkin edildiği kabul edilir. Ancak Mümtaz'er Türköne aksi bir görüş beyan eder:

“Cemaleddin Efgânî, fikren orijinal bir mütefekkir değildir. Düşünce olarak Osmanlılarla mukayese edildiğinde bir orijinallik göze çarpmadığı gibi, Yeni Osmanlıların ondan daha tutarlı ve kapsamlı görüşler geliştirdiklerini görebiliriz. Yani Yeni Osmanlıların entelektüel derinlikleri ondan fazladır. Efgânî 1869-1870 yıllarında İstanbul'da bulunmuştur. Bu yıllar Yeni Osmanlıların Osmanlı kamuoyunu yeni fikirleriyle bombardımana tabi tuttıkları yıllardır. Bundan hareketle Efgânî'nin İslamcı fikirleri Yeni Osmanlılardan almış olduğunu iddia edebiliriz. Zaten Efgânî'ye mâl edilen İttihâd-ı İslâm fikri onun yazdıkları eserlerde 1883'ten önce görülmez.”¹⁴¹

Hindistan, İran, Mısır ve Osmanlı gibi Müslümanların yoğun yaşadığı bölgelerde belli bir müddet kalan, bu bölgelerin ve devletlerin vaziyetlerini yakından tanıyan Efgânî, millî hareketleri (milliyetçiliği) İttihâd-ı İslâm'ın önüne koymuştur. Ona göre

¹³⁸ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. I, s. 27-28

¹³⁹ Azmi Özcan, “II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık”, *DİA*, c. XXIII, s. 62

¹⁴⁰ Türköne, “İslamcılık”, *DİA*, c. XXIII, s. 62

¹⁴¹ Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, s. 39-40

İslam ülkeleri tek tek millî kurtuluş hareketlerini gerçekleştirdikten sonra İttihâd-ı İslâm vücut bulma şansına sahip olacaktır. Bunun tersini doğru ve gerçekçi bulmaz. İslam milletleri böyle bir hürriyeti elde edemezse hem siyasi hem de fikrî anlamda bir inkılâbın gerçekleşmesinin mümkün olmadığını düşünür.¹⁴²

Sultan II. Abdülhamit Efgânî'nin İttihâd-ı İslâm düşüncesine sempati beslemekle birlikte milliyetçi söylemlerini benimsememiştir. Bu yüzden özellikle İstanbul'da bulunduğu zamanlarda ona karşı tedbiri elden bırakmamıştır.¹⁴³ Onun bu milliyetçi söylemleri Osmanlı düşünürleri arasında en çok Ziya Gökalp'ta (ö.1924) yankısını bulmuştur. Gökalp, İttihâd-ı İslâm idealinin belki uzak bir gelecekte gerçekleştirilebileceğini, ama bunun için İslam kavimlerinin ulusal uyanış ve bağımsızlık çabası içinde olması gerektiğini düşünür. O, artık İslam hükümetlerinin hâkimiyeti altında Müslüman unsur dışında herhangi bir unsur bulunmadığını ancak Müslüman kavimlerin çoğunun bağımlı ve tutsak olduğunu belirtir. Buradan hareketle İslam kavimleri arasında bir bağ olmadığını savunan Gökalp, ulusçuluk söylemlerinin İslam toplumlari arasında herhangi bir ayrılığa yol açmayacağını tam tersine ulus kültürünün güçlendikçe İslam ümmetçiliği düşüncesinin artacağını ifade eder.¹⁴⁴

Bu akımın önemli temsilcilerinden olan Mehmet Akif ise milliyetçilik hareket ve söylemlerini Müslümanlar arasına tefrika sokacak, onları kuvvetten düşürecek özellikle Osmanlı'yı her bakımdan güçsüzleştirecek düşünceler olarak değerlendirir. O, İslamcılarının bilim ve teknolojiye açık, ancak değerler planında Batılılaşmaya kapalı olan modernleşme anlayışını savunmuş ve bunun da öncelikle eğitimde olması gerektiğini belirtmiştir.¹⁴⁵

Musa Kâzım Efendi de Batılı değerler sisteminin Müslüman camiaya uydurulamayacağını düşünür. Ona göre İslam dini bir milletin gelişmesi için gerekli bütün unsurları ihtiva etmektedir.¹⁴⁶ İslamcılık düşüncesinin önemli kalemlerinden ve İttihat ve Terakki yönetiminde sadrazamlık makamında bulunmuş olan Prens Sait Halim Paşa ise İslamcılık düşüncesini Müslümanların geleceği açısından çok önemli görmektedir. O, *Buhranlarımız* adlı eserinde bu konuyu enine boyuna tartışmış ve özgün bir medeniyet inşasıyla İslamlaşma arasında bir paralellik bulunduğunu ifade etmiştir. Sait Halim, bu özgün medeniyeti kurmak için öncelikle Batı medeniyeti

¹⁴² Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. I, s. 27-28

¹⁴³ Kara, *a.g.e.*, c. I, s. 39

¹⁴⁴ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Eflatun Yay. İstanbul, 2011, s. 86

¹⁴⁵ İlhan Kutluer, "Düşüncede İslamcılık", *DİA*, c. XXXIII, s. 66

¹⁴⁶ Kutluer, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 66

karşısında şahsiyetini kaybetmiş ve aşırı derece Batı hayranlığına müptela olmuş ve daha fenası millî kurtuluşumuzun çaresini, kendilerinin tutulduğu bu hastalığın memlekete yayılmasında gören aydınlar gürhununun ıslahında olduğunu düşünmektedir.¹⁴⁷ Ona göre bu aydın geçinen insanlar “Batı için her yol Roma’ya gider” ise “İslam için her yol Mekke’ye gider” düsturunu anlayamamalarından dolayı körü körüne Batı’ya bağlanmışlardır. Batı medeniyetinden faydalanırken bir metot sahibi olmamız gerektiğini de düşünen Paşa bu noktadaki kanaatini şöyle açıklar.

“Metotsuz ve gagesiz olarak edinilen fikirler zararlı olur. Çünkü bu şekilde hâsıl olan fikirler, ancak yanlış kanaatlere sahip kimseler yetiştirir.”¹⁴⁸

Paşanın İttihâd-ı İslâm ve milliyetçilik meselesinde genel yaklaşım tarzının Efgânî ile paralellik arz ettiğini söyleyebiliriz. Sait Halim’in bu duruşundan ve düşüncelerinden etkilenen en önemli İslam mütefekkirlerinden biri olan Muhammed İkbal, (ö.1938) paşanın bu düşüncelerinin İslam’ın ruhu ile çok bağdaşır olduğunu düşünür ve pratikte bu düşüncelerin modern düşüncelerin ve tecrübenin ışığında Şeriat kanunlarına yeniden içtihat özgürlüğü açtığını savunur.¹⁴⁹

İslamcı düşünürlerin bu bağlamda ortaya koydukları düşünceler ve ana hedefleri şunlardır:

Müslümanları saf bir inanç sahibi kılmak: Bunu yapmak içinde selefi bir tevhit anlayışı ortaya koymak ve batıl inanış ve hurafelerden uzaklaşmak gerekir. Muhammed Abduh’un “*Kitabu’t-Tevhid*”i bu minvalde bir akide taşır.

Eğitim-öğretimin ıslah edilmesi ve cehaletle, bilgisizlikle ve taklitle mücadele: Medreselerin eğitim-öğretim sistemini düzeltmek, ıslah etmek, değiştirmek, hiçbir pratik faydası olmayan veya devri geçmiş dersler yerine günün ihtiyaçlarına cevap verecek ilimleri okutmak, felsefe ve müspet ilimlerin tahsiline önem vermek. Kadrosunu İslamcılarının oluşturduğu *Dâru’l-Hikmeti’l-İslâmiyye* ve 1914 yılında yapılan medrese ıslahatı bu çalışmaların ürünü olarak değerlendirilebilir.

Tasavvufun ıslahı: “Saf” bir inanca sahip olmanın en büyük engellerinden ve batıl inançların, hurafelerin kaynaklarından biri olarak görülen, ayrıca Müslümanları aktif olmaktan uzaklaştıran tasavvuf veya tarikatların ıslah edilmesi veya ortadan kaldırılması gerekir.

¹⁴⁷ Sait Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Tüm Eserleri*, Haz. Ertuğrul Düздаğ, İz Yay. İstanbul, 1993, s. 62-63

¹⁴⁸ Sait Halim, *a.g.e.*, s. 66

¹⁴⁹ Muhammet Han Kayanî, *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İkbal*, İz Yay. İstanbul, 2002, s. 78

İslam dünyasında yaygın olan ahlâk anlayışını değiştirme: İslamcıların çoğuna göre Müslümanlar tevekkülü tedbirsizlik, alçakgönüllülüğü pısrıklık, takvayı çekingenlik/korkaklık, kanaati teşebbüssüzlük olarak algılamışlardır. Şecaat, cesaret, vakar unutulmuştur. Bu durum İslam inancına aykırıdır ve değiştirilmelidir.

İçtihat kapısının tekrar açılması: İçtihat İslamcılarının bir başka hareket noktası ve önemli bir dayanağıydı. Onlara göre içtihat ulemaya verilmiş bir hak, bir yetkidir. İslam dini değişen zaman ve olaylar karşısında canlılığını ancak bununla koruyup garanti altına alabilecektir. XII. yüzyıldan beri içtihat kapısı kapatıldığı ve taklide bel bağlanıldığı için İslam dünyası gelişmelerin dışında kalmış, dinamizmini kaybetmiş ve gerilemiştir; İslam'ın ilerlemesi isteniyorsa içtihat kapısı mutlaka açılmalıdır.¹⁵⁰

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Mısır ve Suriye başta olmak üzere ortaya çıkan Arap milliyetçiliği akımları, 1910'da patlak veren Arnavut İsyanı'na bölgede bulunan Müslüman unsurun milliyetçileri desteklemeleri bununla birlikte Libya'da Türk olmayan Müslüman unsurların Osmanlı karşısında yerini alması gibi nedenler İslamcı düşünürleri büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştır. Dönemin hükümeti olan İttihat ve Terakki Balkan Savaşları'nın (1911-1912) bitmesiyle birlikte büyük ölçüde İttihâd-ı İslâm siyasetini bırakarak Türkçülüğe ve Türk milliyetçiliğine meyletmiştir.¹⁵¹

Filibeli Ahmet Hilmi'nin bu konudaki düşüncesine baktığımızda ise o, her şeyden önce İttihâd-ı İslâm'ın ne olduğu ve hangi anlamlara geldiği üzerinde durarak bu kavramı şu üç anlam üzerinde değerlendirir.

Filibeli, *İttihâd-ı İslâm* kavramının her şeyden önce siyasi bir birlik anlamına gelebileceğinin düşünür. O, bunu

“Farklı kavimlerden oluşan, hususi menfaatleri ayrı, alışkanlıkları ve lisanları muhtelif üç yüz milyon Müslüman'ın, bir hükümet-i siyasiye altında toplanmasının farz ve kabul edilmesi”¹⁵² olarak ifade eder.

Filibeli, böyle bir İttihâd-ı İslâm anlayışının milletlerin menfaatine aykırı olduğundan realiteden uzak olduğu üzerinde durur. Bunu kuvveden fiile çıkarmak isteyen birinin mevcut engelleri kaldırabilecek maddî ve manevî güce sahip olması gerektiğini düşünür.¹⁵³

İkinci olarak ise İttihâd-ı İslâm kavramını dini bir birlik anlamında kullanır. Ona göre böyle bir birlik dinde mevcuttur. Çünkü Müslümanların İslam bayrağı altında

¹⁵⁰ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. I, s. 59

¹⁵¹ Kara, *a.g.e.*, c. I, s. 29

¹⁵² Şehbenderzâde, *Senusiler ve Sultan Abdülhamit*, s. 64

¹⁵³ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 65

toplantılarının İslam dininin bir gereği olduğunu düşünen düşünürümüz, bu birliği daha ilerisi olan “İttihâd-ı Tâm” haline getirmek içinse her Müslüman’ın gayret göstermesi gerektiği üzerinde durur. Bunun için de öncelikle mezhep ve tarikat farklarının ortadan kaldırılmasını belirten Ahmet Hilmi, kendisinin de mensubu olduğu Senûsiyye tarikatının savunduğu “İttihâd-ı Umûmî” fikrinin “İttihâd-ı Tâm” fikriyle örtüştüğünü ifade eder.¹⁵⁴

Üçüncü olarak “İttihâd-ı İslâm” fikrinin en makulü olarak nitelendirdiği “İttihâd-ı İctimâî-yi İslâm”dır. Bu ittihâddan maksadın, İslam dinine mensup olan kişilerin hukuka riayet ve menfaatlerin muhafazası üzerine kurulmuş bir kardeşlik olduğunu belirtir. Ona göre Müslümanlar arasında siyasi bir ittihâd ne kadar zorsa “İttihâd-ı İctimâî İslâm” fikri o derece faydalı ve mümkündür. Bu fikrin, Müslümanlar arasında yükselmeyi ve ilerlemeyi kuvvetlendireceği, dinin siyasetin oyuncağı olmasını engelleyeceği ve ekonomik ilerlemeyi sağlayarak İslam coğrafyasında yeni bir İslam medeniyeti ortaya çıkaracağını belirtir. Müslümanlar arasında kardeşlik ve yardımlaşma duygularını da tesis edeceğini savunur. Bütün bu gelişmeler ise ancak “İntibâh-ı İslâm” yani İslâmî bir uyanışla olur. O, bu uyanışın sadece “Hürriyet-i Tefekkür”ün (Düşünce Özgürlüğü) olduğu yerde gelişebileceğini ifade eder.¹⁵⁵ Düşünürümüzün de ısrarla üzerinde durduğu gibi, ilim ve irfan ancak özgür ortamlarda kendini gösterir. Günümüz İslam dünyasına bu pencereden baktığımızda çok da iç açıcı bir tablo görememekteyiz.

Özetle söyleyecek olursak, Osmanlı unsurlarının birliği fikrinden bir netice alınamayacağını anlaşılmasıyla birlikte savunulmaya başlanan İttihâd-ı İslâm, Balkan Savaşları’nın bitimine kadar siyasî ve fikrî alanda tartışılmıştır. İslamcılık, memleketin içine düştüğü siyasî ve iktisadî sorunlar ve Batı’nın İslam dünyası üzerindeki emellerine bir tepki olarak gelişmiştir. Bu düşünce, II. Abdülhamit döneminde siyasal anlamda kullanılsa da, fikir olarak en yoğun II. Meşrutiyet döneminde işlenmiştir. Dönemin iktidarı olan İttihat ve Terakki, iktidarının ilk dönemlerinde icraatlarında bu düşünceyi esas almıştır. Fakat Balkan Savaşları, Arnavut İsyanı gibi siyasî gelişmeler iktidarın Türkçülük düşüncesine yönelmesine sebep olmuştur. Bu fikrî akımın en önemli savunucuları arasında yer alan Ahmet Hilmi ise bu düşüncenin en uygulanabilir ve makul tarafının “İttihâd-ı İctimâî-yi İslâm” olduğunu düşünür. Müslümanların siyasî anlamda bir araya gelmelerinin zor olduğunu, ama hukuka riayet ve menfaatlerinin muhafazası anlamında bunun mümkün olabileceğini düşünür. Bu yapılabılırsa,

¹⁵⁴ Şehbenderzâde, *Senusiler ve Sultan Abdülhamit*, s. 66

¹⁵⁵ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 66

Müslümanlar arasında siyasî ve ekonomik anlamda bir ilerleme kaydedilecek ve bu aynı zamanda İslamî uyanışın da habercisi olacaktır. Fakat Osmanlı'nın içte ve dışta yaşadığı acı tecrübeler bu düşüncelerin fiiliyata geçirilmesinin hiç de kolay olmayacağını bir kez daha göstermiştir.

Dönemin bir diğer fikir akımı olan “Batıcılık” fikrinin ise yine bu dönemde her ne kadar “İttihâd-ı İslâm” ve “Osmanlılık” fikirleri gibi taraftar bulmasa da sistemli bir şekilde tartışıldığını görmekteyiz.

1.2.3. Batıcılık

1699 Karlofça Antlaşmasından sonra yönünü iyice Batı'ya çeviren Osmanlı Devleti Tanzimat Dönemine kadar Batı'nın ilim, teknik ve eğitim alanındaki üstünlüklerinden faydalanma yoluna gitmiştir. Tanzimat sonrası yapılan modernleşme çalışmalarında bu işin hukuki boyutu üzerinde durulduğu ve Batı hukukundan faydalandığını görmekteyiz. Fakat II. Meşrutiyet döneminde daha önce hiç olmadığı kadar Batılılaşma düşüncesinin Osmanlı Devleti'nin bekası için gerekliliği tartışılmıştır. Öyle ki dönemin Batıcı düşünürlerin bu modernleşmenin nasıl olması gerektiği konusunda program oluşturduklarını görmekteyiz.

Batılılaşma kavramının genel olarak Batı ülkeleri dışında kalan toplumlarda, özel olarak Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Batı'nın gelişmişlik seviyesine ulaşabilmek için gerçekleştirilen siyasî, sosyal ve kültürel hareketleri ifade etmek üzere kullanıldığını söyleyebiliriz.¹⁵⁶ Aslında bu Batılılaşma kavramı, Osmanlı Devleti'nin yönünü Batı'ya döndüğü XVIII. yüzyıldan itibaren farklı isimler altında günümüze kadar ulaşmıştır. Bu isimler XVIII. yüzyıl başlarında “teceddüt”, “ıslahat” daha sonra “tanzimat” olarak adlandırılırken Osmanlı'nın son zamanlarında ve Cumhuriyet'in başlarında “muasırlaşma” veya “muasır medeniyet seviyesine ulaşma”, “garplılaşma” şeklinde ifade edilmiş, dildeki sadeleştirme gayretiyle zamanla bunun yerini günümüzün de moda tabiri haline gelen “çağdaşlaşma” ve “batılılaşma” tabiri kullanılmaya başlanmıştır.¹⁵⁷

Batılılaşma hareketinin Osmanlı Devleti içerisinde en yoğun şekilde işlendiği ve tartışıldığı dönem II. Meşrutiyet dönemi (1908) olmuştur. Materyalizm, pozitivizm, freudizm ve darvinizmin gibi batı düşüncelerinin rüzgârına kapılan ve kendilerini “Garpcılar” olarak nitelendiren başta Abdullah Cevdet olmak üzere Baha Tevfik, Celal

¹⁵⁶ M. Şükrü Hanioğlu, “Batılılaşma” *DİA*, İstanbul, 1992, c. V, s. 148

¹⁵⁷ Hanioğlu, *a.g.e.*, c. V, s. 148

Nuri ve Kılıçzâde Ali Bey gibi isimler bu düşünceyi *Mehtap* (Kapatıldığında *Sehtap* adıyla devam etmiş) ve *İçtihat* gibi dergilerde savunmuşlardır.¹⁵⁸ Bu akımın lideri konumundaki Abdullah Cevdet, 1904 yılında İsviçre'nin Cenevre kentinde yayını başlattığı *İçtihat* dergisine bir anketle başlar. Bu ankette okurlara iki soru sorar, bunlardan ilki; Müslümanların düşkünlüğünün nedenleri nelerdir? İkincisi ise; Müslümanları bu durumdan kurtaracak en etkili önlemler nelerdir? O, bu iki soruyu “Geri kalışımızın nedeni Asyalı kafamız ve yozlaşmış geleneklerimizdir. Bizi yenen güç, bizim görmek istemeyen gözlerimiz ve düşünmek istemeyen kafalarımızdır. Bizi geride bırakan, bırakmaya devam edecek olan güç dünya işlerini hükmü altına alan din-devlet bileşimi olan sistemimizdir”¹⁵⁹ şeklinde kısa ve öz olarak cevaplandırmıştır. Dolayısıyla Abdullah Cevdet'e göre geri kalmamızın sebebi din ve gelenekler iken bundan kurtulmanın yolu topyekûn batılılaşmadır, diyebiliriz.

Batıcılar, Osmanlı'nın siyasî ve yapısal problemlerinin çözümünde topyekûn Batılılaşma dışında bir çare bulunmadığını, bunun dışında yapılacak hiçbir çalışmadan netice alınamayacağını savunmuşlardır. Onlar, Abdullah Cevdet'in cevabında da olduğu üzere, bu yolda din ve gelenekleri temel engel olarak görmektedirler. Yine bu bağlamda çevirisinin Abdullah Cevdet tarafından yapıldığı Dozy'nin *İslam Tarihi* adlı eserinde doğrudan dine yönelik eleştiriler geliştirilmiş, dinin belirlediği sosyal yapıda ortaya çıktığı iddia edilen problemler tartışılmış ve bunlara ancak topyekûn Batılılaşarak çözüm bulunabileceği ileri sürülmüştür.¹⁶⁰ Osmanlı aydınları arasında bu çevirinin getirdiği fikrî tartışmalar sıcaklığını korurken, Kılıçzâde Hakkı 1912 yılında garpçılar adına bu fikri akımın programını *İçtihat* dergisinde yayınlamıştır. Buna göre; şehzadeler orduda görev almalı, fes terk edilip yerine çağa uygun bir başlık giyilmeli, kadınlara çeşitli haklar verilmeli, tekke ve zaviyeler kapatılmalı, medreseler kapatılıp yerine tamamen Batı yöntemiyle eğitim yapan okullar açılmalı, mezhepler birleştirilmeli, dilde reform yapılmalı ve geleneksel yaşamdan vazgeçilmelidir.¹⁶¹ Garpçılarının ortaya koymuş olduğu bu tezlerin bir kısmı Cumhuriyet döneminde uygulama imkânı bulmuştur.

Balkan savaşları (1911-1912) esnasında Batıcıların savunduğu, toplumun sosyal ve dönemin siyasî şartlarına pek uymayan bu tezlerden dolayı bunların bir kısmı yargılanmış ve dergileri kapatılmıştır. Aynı zamanda bu tezlere karşı İslamcı düşünürler ciddi bir muhalefet ortaya koymuşlardır. Mahkemenin verdiği bu karar ve İslamcılarının

¹⁵⁸ Uçar, *Ahmet Hilmi'de Türklük Tasavvuru*, s. 20

¹⁵⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 412

¹⁶⁰ Hanioglu, “Batılılaşma” *DİA*, c.V, s. 151

¹⁶¹ Uçar, *Ahmet Hilmi'de Türklük Tasavvuru*, s. 21

muhalefeti bir müddet sonra etkisini göstermeye başlamış ve Garpçılar kendi aralarında Tam Batıcılar ve Kısmî Batıcılar olmak üzere iki kısma ayrılmışlardır. Bunlardan birinci grubun liderliğini Abdullah Cevdet üstlenmiştir. Burada da benzer savunmalara devam eden Abdullah Cevdet, Batı medeniyetinin gülü ve dikeniyiyle alınmasının mecbur olduğunu ifade eder. Onun, bu noktadaki düşüncesini daha da iddialı hale getirerek “Türk kanına, Alman ve İtalyan kanı ilavesi için Avrupa’dan insanlar getirip memleketimize yerleştirmek gerek”¹⁶² gibi ucube bir fikir ileri sürdüğü de nakledilmektedir.

İkinci grubun başında ise Celal Nuri yer alır. O, “Tam Batıcılık Osmanlı’yı Batı’nın uydusu durumuna sokar. Bu yüzden bizler Batı’nın sadece teknik medeniyetini almalıyız. Geleneksel değerlerimize sahip çıkıp onu Batı’nın köhnemiş gayri ahlâkî değerlerine karşı korumamız gerekir”¹⁶³ diyerek öncekine göre düşüncesinin farklı olduğunu belirtmiştir. Celal Nuri ve arkadaşları bu fikir ayrılığından sonra yollarına *Serbest Fikir* (kapatmalar halinde *Uhuvvet-i Fikriye*) isimli dergiyle devam etmişlerdir.¹⁶⁴

Ahmet Hilmi, Avrupa medeniyetine yaklaşılmasını özellikle ilim ve fenninden faydalanılmasını ancak onun kültür ve sosyal yaşamından uzak durulması gerektiğini savunur. Çünkü Avrupa kültürü, Müslüman olan Osmanlı kültüründen çok farklıdır. Dolayısıyla, bir kültür taklitçiliğine girişilecek olunursa bu Osmanlı toplumunun felaketine sebep olur. O, bu noktadaki kanaatini şu şekilde beyan eder:

“Bizler tarih ve irsî hallerimizi, muhitimizi ve milli fikirlerimizi hiç nazar-ı dikkate almadan, Avrupa’nın kültür ve medeniyetini körü körüne taklit ederek netice elde etmemiz mümkün değildir. Netice elde etsek bile millî ve manevî simamızı kaybetmemiz gerekecek. Yani bin yıllık köklü İslam kültüründen kopmuş olacağız.”¹⁶⁵

Ona göre böyle hasta ve kof bir yolla ancak kılık, kıyafetimizi değiştirebiliriz ki, bu da bir ilerleme olmaktan ziyade zaten fakara olan bu toplumu karşılığı olmayan bir harcamaya sürükler.¹⁶⁶

Filibeli, gelişmeyi ve ilerlemeyi kendisine gaye edinen toplumumuzun bu bağlamda öncelikle yapması gereken iki nokta üzerinde durur: Bunlar toplumumuzun düşüşünün sebeplerinin belirlenmesi ve ilerleme noktasında toplumumuzda ortaya çıkacak güçlüklerin incelenmesidir. Eğer bu iki nokta gözden uzak tutularak, milletimizi meydana getiren temelleri ıslah, takviye ve tamir edecek yerde ki (ona göre gerçek

¹⁶² Şehbenderzâde, *Maddiyûn Meslek-i Dalaleti*, s. 227

¹⁶³ Hanioglu, “Batılılaşma” *DİA*, c.V, s. 150

¹⁶⁴ Hanioglu, *a.g.e.*, c. V, s.152

¹⁶⁵ Şehbenderzâde, “*Islahat ve İstikbâl I*” (Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi, c. I, İçinde, 67-78) Haz. İsmail Kara, Dergah Yay. İstanbul, 2011, s. 72-73

¹⁶⁶ Şehbenderzâde, *Allah’ı İnkâr Mümkün mü?*, s. 16-17

ilerleme budur) bu temelleri harap halde bırakıp, yeni temeller almaya kalkarsak tam anlamıyla toplumsal anlamda bir intihara teşebbüs etmiş oluruz. Diğer taraftan o, toplum olarak gelişmenin anlamına ve yenileşmeye yabancı kalınması ve düşüş vadisinde gaflete dalınması durumunda, toplumun sosyal varlığının kültürsüzlükten azala azala ortadan kalkacağını savunur. Bu durumda ise düşünürlere özellikle eğitimciler ve din adamlarına çok önemli görevler düştüğünü belirtir.¹⁶⁷

Filibeli, taklidin, seçme ve karşılaştırma gibi fikrî ameliyelerden yoksun ilkel insanlarda çok yaygın olduğunu ve bunun ancak içgüdü ile yapılabileceğini işaret eder. Bu noktada, dönemin aydınlarına karşı şöyle bir eleştiride bulunur:

“Bizler, Avrupa pazarına çoğunlukla taklit sermayesi ile gittiğimiz için, bizlerden uyanma ve mutluluk sözü bekleyen millete acı ve alaylı bir gülüş getiriyoruz. Öyle ki Avrupa'nın bilgi denizinden bir damla alabilen bir aydınımız bile kendi milletini hakir ve cılız görüyor. Milletine yabancı olan bir insana millette sırtını çeviriyor ve o aydın kişi kendi muhitinin yabancısı kalıyor.”¹⁶⁸

Ahmet Hilmi'ye göre bizler, Avrupa'dan muhitimizde gelişmesi mümkün irsî kabiliyetlerimizin de gelişmesini sağlayacak olan şeyleri almalıyız. Avrupalılar için zararlı olduğu muhakkak iken bizim için helâk edici olacağı muhakkak olan şeylere rağbet etmemeliyiz. Bu ise ancak seçme ve aktarma ile olur. Bize bu noktada yol gösterecek olan devlet ise yarım asır gibi kısa bir sürede modernleşen Japonlardır. Bu yola onlar gibi gitmeli, davranmalı ve alınacak şeyleri güzelce seçmeliyiz.¹⁶⁹

Düşünürümüz, körü körüne Batı kültürüne ve onun düşüncelerine sarılanlara karşı da cevap vermekten imtina etmemiştir. Bu eserlerden ilki Dozy'nin *Tarih-i İslamiyet* adlı eserine karşı yazdığı *İslam Tarihi* adlı reddiyesidir. Yine o, *Maddiyyun-u Meslek-î Dâlaleti* ile o dönemde yaygın olan maddeci görüşün yanlışlıklarını tenkit eder. *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* adlı eserinde “Bu milleti, Avrupa'da körü körüne ve iğreti alınan beş on düsturla kalıba dökmeye çalışmak son derece gülünç bir haldir. Kuru bir şekilde terakkî etmemiz mümkün değildir. Sahte ilimle yalnız kıyafetimizi ve birtakım eşkâli medenileştirebiliriz”¹⁷⁰ şeklindeki ifadeleriyle körü körüne taklitçiliğe karşı çıkmıştır. Yine Filibelinin *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz. Darülfünun Efendilerine Tahrîrî Konferans* adlı eserinde de bu mevzu işlenmiştir.

¹⁶⁷ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 17

¹⁶⁸ Şehbenderzâde, *Konferans*, s. 12

¹⁶⁹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 10

¹⁷⁰ Şehbenderzâde, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, s. 16

XVIII. yüzyıldan itibaren farklı isimlerle Osmanlı düşünce dünyasını meşgul eden Batılılaşma fikrinin en yoğun ve sistemli biçimde II. Meşrutiyet döneminde işlendiğini söylemek yanlış olmaz. Ancak bu dönemde Batılılaşmanın nasıl olacağına dair tartışılan tezler ne dönemin aydınlarında ne de halkta müspet bir karşılık bulmamıştır. Ancak bu tezlerden bir kısmının Cumhuriyet döneminde uygulandığını söyleyebiliriz. Düşünürümüz ise Batı'nın ilim ve fenninden faydalanılması gerektiği üzerinde dururken, körü körüne kültür taklitçiliği yapılmasına karşı çıkmıştır. Çünkü böyle bir yola başvurulması milletin geçmişle bağıni kopartacaktır. Batı'dan alacağımız şeyler konusunda temkinli olmalı ve seçerek almalıyız. Japonya böyle yaparak elli yıl gibi kısa bir sürede modernleşmiştir. Eğer biz de Japonlar gibi seçerek alır ve toplumumuza o şekilde aktarabilirsek modernleşme sürecini başarıyla tamamlayabiliriz. Yoksa kuru taklitle modernleşmek bir tarafa, toplumumuzun yozlaşmasından öte bir netice elde edemeyiz.

1.2.4. Türkçülük

Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın ilanından sonra devlet ricalinin bir Osmanlı tebaası oluşturma yolundaki çabalarına rağmen Osmanlı unsurları arasında milliyetçi hareketler hız kazanmıştır. Özellikle Balkanlardaki gayrimüslim olan Sırp, Bulgarlar, Makedonlar ve Anadolu'daki Ermeniler arasında milliyetçilik fikri güç kazanıp bu fikirleri savunmak amacıyla siyasî örgütler kurulmuştur. Bu milliyetçi düşünceler ilk etapta Osmanlı'dan kopma niyeti taşımasa da Müslüman unsurlar arasında da vardı. Özellikle Araplar ve Arnavutlar arasında kültürel anlamda bir milliyetçilik anlayışının ortaya çıktığını görmekteyiz.

Türkçülük, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde fikrî düzeyde başlayan, daha sonra siyasal ve ideolojik boyut kazanan hareketin genel adıdır.¹⁷¹ Bilindiği gibi 1789 Fransız devriminden sonra Avrupa'da doğup oradan dünyaya yayılan milliyetçilik akımı imparatorlukların sonunu hazırlamıştır. 20. asrın başlarında Osmanlıcılık ve İslamcılık düşüncelerinden netice alınamayacağı Osmanlı düşünürleri tarafından anlaşılınca, bu defa aydınlar tarafından Türkçülük tezi yoğun şekilde işlenmeye başlanmıştır. Siyasî olarak bu düşünce daha çok II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıksa da kültürel anlamda bunun altyapısı daha öncelere dayanmaktadır. Bu bağlamda ilk Türkçülerin Tanzimat edebiyatçıları olduğunu söyleyebiliriz. Ziya Paşa "Şiir ve İnşa" makalesinde bizim asıl

¹⁷¹ M. Şükrü Hanioğlu, "Türkçülük", *DİA*, İstanbul, 2012, c. XXXXI, s. 551

şiiirimiz hece vezniyle yazılan Âşık Edebiyatı ürünleri olduğunu ifade etmiştir. Şinasi (ö.1871) gazete ve tiyatroları vasıtasıyla dilde sadeleşmeyi halka anlatmaya çalışmıştır. Yine o, 1845'te Arapça, Farsça ve Türkçe yazdığı mülemmâ'da¹⁷² yalnız öz Türkçe yazmayı denemiştir. Ali Suavi (ö.1878) ise "Muhbir" ve "Ulum" dergilerinde Türkçülüğü ve Türkçe yazmayı devamlı olarak söz konusu etmiştir.¹⁷³ Bu birkaç yazı, Türkçülük düşünce akımının kültürel anlamda erken dönemde ortaya çıktığını gösteren birkaç örnektir.

Bu düşünce akımını siyasî anlamda ilk olarak ele alan kişi Yusuf Akçura'dır. O, "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı makalesinde ciddi anlamda bu düşüncenin üzerinde durmuştur. Akçura'nın makalesinde bu sorun "tevhîd-i etrâk", yani Türkleri Birleştirmek veya "azîm bir millet-i siyâsiye" kurmak şeklinde de geçer. Onu bu konu üzerinde durmaya sevk eden şu üç nedendir: Birincisi, büyük milliyetler arasında Türklerin varlıklarını korumuş olması; ikincisi, Avrupa'nın büyük milliyetleri arasında yer alan Almanların ve İtalyanların birliklerini sağlamaları; üçüncüsü ise Osmanlılık ve İslamcılık düşünce akımlarından istenen neticenin alınamayacağına anlaşılması. O, bu düşüncenin sistemleştirilmesinin ve uygulanmasının ise Türk toplumları içerisinde en güçlü, en ileri ve uygar olması dolayısıyla Osmanlı Türkleri tarafından başarılabilceğini savunur.¹⁷⁴ Akçura, bu teorinin uygulanması esnasında karşılaşılabileceği en önemli engellerin şunlar olduğunu düşünür:

- a) Osmanlı halkından Türk ve Müslüman olmayan halk ile Türk olmadığı halde Müslüman olan halkın ayrılmak isteyebilecekleri.
- b) Önemli sayıda Türk nüfusuna sahip Rusya'nın bu projenin karşısında durabileceği.
- c) Türklük fikrinin yeni olması dolayısıyla bunun işlenmesinin ve toplumların bu konuda bilinçlendirilmesinin uzun zaman alacak olmasıdır.¹⁷⁵

Bütün bunlara rağmen o, bu fikri akımın en azından Osmanlılık ve İslamcılık akımlarından daha uygulanabilir olduğunu düşünür. Bu idealin gerçekleşmesi halinde Türklüğün ve bunda Osmanlı Devleti'nin oynayacağı rolü Akçura şu şekilde ifade eder: "Lâkin asıl büyük fayda; dilleri, ırkları, âdetleri ve hatta ekseriyetinin dinleri bile bir olan ve Asya kıtasının büyük bir kısmıyla Avrupa'nın şarkına yayılmış bulunan Türklerin birleşmesi sağlanacaktır. Böylece diğer büyük milliyetler arasında varlığını muhafaza edebilecek büyük bir siyasi milliyet teşkil eylemelerine hizmet edilecek ve işbu büyük toplulukta Türk toplumlarının

¹⁷² Mülemmâ; Mısraları farklı dillerde yazılmış şiirlere denir. Bkz. *Büyük Türkçe Sözlük*, Haz. Mehmet Doğan, Bahar Yay. İstanbul, 1996. s. 808

¹⁷³ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 291

¹⁷⁴ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyâset*, s. 30

¹⁷⁵ Akçura, *a.g.e.*, s. 19

en güçlü ve en medenileşmiş olduğu için Osmanlı Devleti en mühim rolü oynayacaktı. Son vakıaların fikre getirdiği uzakça bir istikbalde, meydana gelecek beyazlar ve sarılar âlemi arasında bir Türklük cihamı husule gelecek ve bu orta dünyada Osmanlı Devleti şimdi Japonya'nın sarılar âleminde yapmak istediği vazifeyi üzerine alacaktır.”¹⁷⁶

II. Meşrutiyet sonrası bu düşüncüyü en şiddetli savunulardan biri de şüphesiz Ziya Gökalp'tir. O, aynı zamanda bu hareketin sadece düşüncede kalan, günün şartları içerisinde gerçekleşme imkânı bulamayan “Turancılık” idealini de savunuyordu. Gökalp, kaleme aldığı bir şiirinde:

“Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne de Türkistan

Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan”

şeklinde bu ülküsünü ifade etmektedir. O burada kullanılan Turan yurdunu: “Türklerin tümünü içine alan ve Türk olmayanları dışta bırakan sadece Türklerin oturduğu ve Türkçenin konuşulduğu ülküsel bir yurt”¹⁷⁷ olarak tanımlamaktadır. Gökalp'e göre Türkçülüğün amacı Türk harsını (kültürünü) yaratmaktır. İslam dini yaratılacak milletin özünü, Batı medeniyeti görüşünü, Türklük ise milli varlığın adını ve ülküsünü oluşturmalıdır.¹⁷⁸

Bu fikrî akım II. Meşrutiyet ve özellikle Balkan savaşları sonrasında; 25 Aralık 1908'de kurulan Türk Derneği, 18 Ağustos 1912'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti, 12 Mart 1912'de kurulan Türk Ocağı Cemiyeti, 14 Mart 1913'te kurulan Türk Birliği Derneği gibi kuruluşlar çatısı altında işlenmiştir. Bu fikrî akımın savunucuları arasında, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ahmet Hikmet Müftüoğlu (ö.1927), Mehmet Emin Yurdakul (ö.1944), Ahmet Ağaoğlu (ö.1939) gibi şahsiyetlerle birlikte bu düşüncenin Kırım'daki temsilcisi İsmail Gaspıralı (ö.1914) yer almaktadır.¹⁷⁹

Bu hareketin genel olarak temel gayesini şöyle özetleyebiliriz: Irk, din, dil ve gelenek-göreneklere ortak olan bütün Türkleri birleştirmek suretiyle büyük bir Türk birliği meydana getirilmelidir. Bununla birlikte eski Türk tarihiyle ilgili araştırmalar Osmanlı tarihiyle birleştirilmeli ve dilde Türkçe kelimeler kullanılmalıdır. Diğer yandan İslam milletleri ile fikrî ve ilmî beraberliğin yanında sosyal teşkilat olarak irtibat kurulmalı ve İslam beynelmileliyeti tesis edilmelidir. Aynı zamanda Avrupa'dan ilim

¹⁷⁶ Akçura, *a.g.e.*, s. 59

¹⁷⁷ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Haz. Kader Aksu, İstanbul, 2011, Eflatun Yay. s. 67

¹⁷⁸ Gülçiçek, *İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, s. 13

¹⁷⁹ Uçar, *Ahmet Hilmi'de Türklük Tasavvuru*, s. 23

almak yoluyla muasır medeniyet seviyesine ulaşılmalı, millî bir edebiyat ve iktisat meydana getirilmelidir.¹⁸⁰

Ahmet Hilmi'nin Türkçülük konusundaki düşüncesine baktığımızda ise; onun Balkan Savaşlarına kadar "İttihâd-ı İctimaî-yi İslam" düşüncesine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Böyle bir ümmet anlayışı onun millet anlayışına aykırı değildir. Öte yandan Filibeli, İslam'ın bayraktarlığını yapma ve onu yüceltme görevinin bizzat Allah tarafından Türk milletine verildiğini, bunun bugün böyle olduğu gibi dünyada bir tek Türk kalıncaya kadar da hep böyle olacağını düşünür. O, bağlı olduğu Arusî tarikatında bu özelliğinden dolayı Türklere karşı bir muhabbet ve kardeşlik hissini mevcut olduğunu belirtir ve bu tarikatın lideri olan Seyyid Abdüsselam'ın ihvanlarına; "Türkler İslam'ın hizmetkârı ve muzaffer askerleridir. Onlara muhabbet ediniz" dediğini nakleder.¹⁸¹ Ahmet Hilmi'ye göre, Türkler, Allah tarafından İslam'ın imdadına yetişmeseydi, İslam yalnızca Hicaz'a münhasır ve mahalli bir din hükmünde kalacaktı.¹⁸² Ancak İslam âleminin içine düştüğü bu buhranlı dönemden kurtulabilmesinin İslam'ın bayraktarlığını üstlenmiş aziz Türk milletinin çalışmasıyla olabileceğini düşünür.¹⁸³

Türk unsurunun Osmanlı Devleti ve İslam dünyasındaki diğer unsurlar açısından önemine dikkat çeken Filibeli, Türklerin Osmanlı Devleti'nin birleştirici unsuru ve İslam dünyasının adeta lokomotifini olduğunu, bu nedenle Türklüğü düşünmenin Osmanlı'nın ve hatta İslam dünyasının kurtuluşunu düşünmek olacağını savunur. Türk unsurunun güçlü, faal ve teşebbüs gücünün yüksek olmasının, Osmanlı Devleti'nin beraberinde İslam dünyasının mutluluğuna ve menfaatine vesile olacağını ifade eder.¹⁸⁴ Ona göre, Türk'e yüklenen bu vasıflar ona önemli görevler yüklemektedir. Zira Türkler, gelişip ilerledikçe Osmanlı Devleti ve beraberinde İslam dünyası da aynı oranda müreffeh olacaktır. Fakat öncelikle Türklerin içinde bulunduğu durumdan kurtulmaları gerekmektedir. Bu bağlamda yapılacak ilk şey, özeleştiri yaparak sorunların gerçek nedenlerini tespit etmektir.¹⁸⁵

Filibeli, bir insanın cismanî hayatı için hava ne kadar önemliyse, ruhanî hayatı için de vazifenin o kadar önemli olduğunu söyler. Yani bir cesedin havasız yaşayamayacağı ve bir vicdanın vazifesiz varlığını devam ettiremeyeceğinden hareketle, Türklerin tarihin verdiği hak ve vazife icabı olarak sadece Osmanlıyı oluşturan

¹⁸⁰ Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, s.110

¹⁸¹ Şehbenderzâde, *Senusiler ve Abdülhamit*, s. 25

¹⁸² Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 31

¹⁸³ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 34

¹⁸⁴ Gülçiçek, *İctimaiyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, s. 34

¹⁸⁵ Gülçiçek, *a.g.e.*, s. 37

unsurların değil bütün âlem-i İslam'ın hizmetkârı olduğunu belirtir. Eğer Türkler, bir gün bu vazifeyi bırakacak olsa o gün Türklük ölmüş sayılır.¹⁸⁶

Ahmet Hilmi bu kutlu davada Müslüman Türk gençlerine çok önemli vazifeler düştüğünü belirtir ve onlara şu nasihatlerde bulunur:

Ey Gençler!

“Bir vazife yapacak yaşa geldiğiniz, mektep sıralarında çalışma meydanına çıktığınız vakit, dileğiniz ve sevdiğiniz rahat, para ve eğlence olmasın. Milleti diriltmek, uyandırmak, onu yaşayacağı bir kılığa sokmak olsun. Fedakâr olunuz, zevki çalışmada, rahatı millet uğrunda yürümekte bulunuz.

Ey Türk Gençleri!

Ne duruyorsunuz, ne bekliyorsunuz? Milleti nurlandırmak, o zavallının yaralarına merhem olmak, onlara inerken bir teselli kelimesi söylemek ve yaşamının yolunu göstermek için niye koşmuyor niye savaşmıyorsunuz? Vatanın bir mezara, millettaşlarınızın bir ölüye dönmesini mi? Yoksa ecnebi depmelerini, yabancı dipçliğini ve kamçılarını mı?

Ey Türk Gençleri!

Hayye ale'l felâh! Haydi vatan yavruları, hayya alâ hayri'l-amel! Haydi, Türk gülleri! Haydi, milleti irşada! Haydi, ey bilgi hâdîleri! Haydi, cehaleti idama...¹⁸⁷

Filibeli bu vazifenin hiç de kolay olmayacağını, bunun için her türlü sıkıntı ve mihnetin göze alınması gerektiğini belirterek gençleri bu konuda vatan, millet ve din için çalışmaya teşvik etmektedir.

Ahmet Hilmi'nin ırkçı olmamakla birlikte, ırkı reddetmediğini; ancak onun, ırktaki işaretin veya alametin kendini kültür, ahlâk ve karakter gibi bazı hususiyetlerde gösterdiğini, savunduğunu söylemek yanlış olmaz. Onun birçok yazısında ve bazı şiirlerinde kullanmış olduğu “Türk kanı”, “Türk yavrusu”, “Türk genci” vs. doğrudan kan bağıını ifade eden kavramları bu şekilde anlayabiliriz.¹⁸⁸ Düşünürümüzün bu bağlamdaki bir diğer önemli vasfı, milleti ve vatani sevmeyi İslam'ın prensipleri içinde telakki ederek, bunu İslam dininin ana-babaya verdiği değerle kıyaslamasıdır. Öyle ki vatani, ana-babadan daha kıymetli gören Filibeli, anasının imdadına koşmayan evlat nasıl alçak bir evlat ise, vatanının imdadına koşmayan bir kişiyi de öyle alçak bir kişi

¹⁸⁶ Uçar, *Ahmet Hilmi'de Türklük Tasavvuru*, s. 48

¹⁸⁷ Şehbenderzâde, *Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor?*, Hikmet Matbaayı İslamiyesi, Konstantiyye, 1329 (m.1913) s. 35-36

¹⁸⁸ Uçar, *Ahmet Hilmi'de Türklük Tasavvuru*, s. 24

olarak addeder.¹⁸⁹ O, milliyetçi duygularını daha çok *Öksüz Turgut ve Türk Armağanı* adlı eserlerinde işlemiştir. Özellikle *Öksüz Turgut* adlı eseri onun milliyetçiliğinin adeta omurgasını oluşturmaktadır. Filibeli bu eserinde baştan sona kadar millî ve tarihî değerlerin etrafında dolaşır. Baştaki ithaftan, konusundan ve son kısmına varıncaya kadar tamamıyla millî unsurlarla örülü eserinde; millî sevgi, saygı, birlik ve beraberlik telkin eder. O, *Türk Armağanı* adlı eserinde ise “Özdemir” müstear ismiyle, milliyetçi duygu ve düşüncelerini daha çok şiir şeklinde ifade etmektedir. Bu eserinde vatan, millet, Türklük-İslamlık mefkûresini, sade bir dille ve hece vezniyle işlemiştir. Buradaki “Türk Mezarı” adlı şiirinde “Türk mezarı beş on arşın yer değil” derken o, Türklerin tarihte işgal ettiği, yayıldığı geniş coğrafyayı gözler önüne sermeye çalışır:

“Altay’dan Tuna’ya dek bir ucu,

Gün batısı, Arap ili bir ucu”

Bunca coğrafi alana rağmen şaire göre yine de “Türk bu yere kolay sığar değil”dir.¹⁹⁰

Türklerin tarihte başarı gösterdikleri, yayıldıkları coğrafyalarda hüküm sürenleri de genç Türk olarak niteler ve şöyle der:

Genç Türk idi Altay’dan çıkanlar

Genç Türk idi orduları yıkanlar

Genç Türk idi köhne İran’ı alan”¹⁹¹

Ahmet Hilmi’nin bu eserlerinde, halkın anlayacağı saf bir Türkçe kullanması gözden kaçmamaktadır. Öyle ki hiç taviz vermemeye çalıştığı İslamî düşünce yapısına bağlı kalmak kaydıyla Allah lafzı yerine zaman zaman “Tanrı” ve “Çalab” kelimelerini aynı anlamda kullandığı görülmektedir.¹⁹²

Ahmet Hilmi’nin milliyetçiliğinin önemli taraflarından biri de dil meselesidir. Onun bu konudaki görüşlerini, Türkçenin tarih boyunca uğradığı aksaklıklarla beraber şimdi yaşamakta olduğu birtakım problemleri ve bunların çözüm yolları oluşturmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde yoğun olarak ele alınan dil problemi, esasında Türkçülük meselesini oluşturan önemli konulardan biridir. Filibelinin bu konuyu gerek kendi yazdığı yazılarında gerekse çıkardığı gazetelerde neşredilen birtakım yazılarda bu konunun kaleme alındığını görmekteyiz. Filibelinin bu problemi üç aşamada ele aldığını söyleyebiliriz.

¹⁸⁹ Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm* s. 111

¹⁹⁰ Ekici, *a.g.e.*, s. 421

¹⁹¹ Ekici, *a.g.e.*, s. 422

¹⁹² Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm* s. 114

1) O, tarih içinde Türkçenin değişik kollarıyla, Çağatayca, Azerice ve Batı Türkçesi (Batı Oğuzcası, Azerice) gibi lehçelerin birbirleriyle münasebetlerini ele almıştır. Türklük dünyasındaki ayrılık ve yabancılaşmanın temelinde dil ayrılığını görür. Türk coğrafyasındaki Türk unsurundaki ayrılığın, onları birbirlerini anlamayacak dereceye geldiğini belirtirken son dönemlerde birtakım olumlu gelişmeler sayesinde bu ayrılığın sevindirici bir yöne yöneldiğine, öz Türkçe kelimelerin kullanılması sayesinde artık bu milletin birbirlerini anlamaya başladığına işaret eder.

2) Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Türk vatandaşlarının konuştuıkları Türkçede ortaya çıkan İstanbul ve taşra Türkçesi farklılığıdır. Filibeliye göre, dildeki birliğin sağlanamamış olması, Türkiye dışındaki Türklerle olduğu gibi Anadolu'daki halkımızın da iletişimini zorlaştırmış ve köylü-şehirli Türkçesindeki ayrılığı iyice su yüzüne çıkarmıştır. Bu durum sadece konuşma dilinde değil, yazı dilinde de böyledir. Dolayısıyla milletimiz arasındaki iletişimi sağlamak istiyorsak, bir an önce aradaki bu farklılık ortadan kaldırılmalıdır. Bunun için de özellikle yazı dilinde, Türkçe yazılacak eserlerde Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin dilden tasfiye edilmesi yerine, sadece bu iki dilden Türkçeye geçmiş kaidelerin çıkarılması yeterli olacaktır.

3) Türk olmayan Osmanlı vatandaşlarıyla siyasî ve bürokratik işlemlerin yürütülmesi açısından ortak bir dilin kullanılmasının zarurî olduğu ve bunun da Türkçe olmasının gerekliliğidir. Düşünürümüz, Osmanlı Devleti'ndeki Türkler dışındaki unsurların bu memleketin vatandaşı olması sebebiyle Türkçeyi öğrenmeleri gerektiği üzerinde durur. Çünkü resmî dil, Türkler ile Osmanlı ülkesinde bulunan diğer etnik unsurlar arasında bağlantıyı sağlayan en önemli araçtır.¹⁹³

Balkan Savaşları öncesinde henüz istiklâlden endişesi bulunmayan Ahmet Hilmi, II. Meşrutiyet'in ilanını Türklük ve İslam âlemi için bir kurtuluş vesikası olarak görmektedir. Fakat Balkan Savaşları'nda alınan ağır yenilgi ve Kuzey Afrika topraklarının elden çıkması sebebiyle üzüntülü bir ruh haline bürünmüştür. Bütün bu yaşanan kayıplara rağmen enerjisini kaybetmeyen Filibeli, "Ey Türk! Anadolu yurdumuzun yüreğidir"¹⁹⁴ diyerek bütün düşünce ve çalışmaların buraya yönlendirilmesini istemektedir.

Ahmet Hilmi'nin bütün bu fikrî ve siyasî düşünceleri ortaya koyarken üç temel amacının bulunduğunu söyleyebiliriz.

a) Osmanlı Devleti'nin siyasi birliğini koruyarak, bekasını sağlamak.

¹⁹³ Ekici, *Ahmet Hilmi'nin Hayatı ve eserleri*, s. 422

¹⁹⁴ Şehbenderzâde, *Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor?* s. 6

b) Osmanlı toplumunun refah seviyesini yükseltmek.

c) Batı medeniyeti karşısında Osmanlı ülkesinde ve farklı yerlerde bulunan Müslümanların ezilme ve yok olmasını engellemek.

Ahmet Hilmi'yi bütün bu çalışmalarında Türklük ve İslamlık idealini birleştirmek isteyen bir düşünür olarak görmekteyiz. Her ne kadar eserlerinde ve hakkında yapılan araştırma ve değerlendirmelerde Filibeli, İslamcılık fikrinin en önemli savunucularından biri olarak ifade edilse de¹⁹⁵ onun, özellikle “Öksüz Turgut” ve “Türk Armağanı” isimli eserlerinde güçlü bir milliyetçi düşünceye sahip olduğu inkâr edilemez.

¹⁹⁵ Koçak “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Hikmet Yazıları*), s. 38; Uludağ; *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm* s. 79-105; Ekici, *Ahmet Hilmi'nin Hayatı ve Eserleri*, s. 376-383; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. I, s. 73-115; Gülçiçek, *İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, s. 19

İKİNCİ BÖLÜM

FİLİBELİ'YE GÖRE İSLAM DÜŞÜNCESİNİN PROBLEMLERİ

Ahmet Hilmi'nin hem eserlerinde hem de süreli yayınlarda ele aldığı yazılarında, İslam dünyasının Batı karşısında siyasî, sosyal ve düşünsel olarak geri olması ve bu durumun irdelenerek yapılabilecek çalışmaların neler olabileceği konusu onu bir hayli meşgul etmiştir. Filibelinin bu yazıları kaleme alırken klasik İslâmcı söylemin dışına çıktığını ve bilimsel bilgi ve yöntemlerle bu iddialarını ispata çalıştığını görmekteyiz. Yani Ahmet Hilmi, İslâm'a yeni bir bakış ve anlayış ile bakılması gerektiğini savunan bir mütefekkindi. Bu nedenle o, yazılarında geleneksel İslâmî anlayışı eleştirmiş – ki aşağıda ele alacağımız tezlerinde bunları görmek mümkündür - onun yerine hurafelerden arınmış dinamik bir İslâmî düşünce geliştirmeye gayret etmiştir. Nitekim onu özgün kılan yönlerinden birisi de budur.

1.1 Taklitçilik

Taklit, sözlükte; benzemeye ve benzetmeye çalışma, bir şeyin sahtesini yapma, başka birinin fikir ve görüşlerine tahkiksiz uyma, onun gibi hareket etme¹⁹⁶ gibi anlamlarda kullanıldığını görmekteyiz. Taklidin, İslâm düşünce tarihinde ise daha çok kendinden önceki düşünce ve anlayışları olduğu gibi doğru kabul etme ve bunları uygulama olarak algılandığını söylemek mümkündür. Yeni ve özgün eserler yazmak yerine önceden yapılmış çalışmaların farklı zamanlarda defalarca şerh ve haşiyelerinin yapılması bunun en önemli göstergesidir. Şerh ve haşiyelerin İslâm düşüncesine katkısı yadsınamaz. Ancak sürekli kendini tekrar eden bu durumun zamanla İslâm düşüncesinde bir monotonluğa yol açtığını ve İslâm düşüncesinin zaafa uğramasına neden olduğunu söyleyebiliriz. İslâm düşünce tarihinde taklit bu şekilde değerlendirilirken, Filibelinin bu konuyu daha çok modernleşme yolunda Osmanlı'nın Batı'dan aldığı veya alacağı şeyleri seçmeden körü körüne almak olarak algıladığını görmekteyiz.

Bireyler gibi toplumlar da gelişme yolunda bir taklit ve hazırlık devresi geçirmek zorundadır. Herhangi bir medeniyete uymak isteyen milletler, önce o medeniyetin genel hatalarını taklitle başlarlar. Bu bağlamda Osmanlı modernleşme sürecine baktığımızda, ilk zamanlarda yapılan çalışmaların (III. Ahmet döneminde

¹⁹⁶ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s, 1038

yapılan ilmî çalışmalar, tercüme faaliyetleri, matbaanın getirilmesi ve orduda yapılan teknik yenilikler gibi) daha çok Batı'nın dışı yönelik gelişmelerinin ele alındığı ve bu anlamda Osmanlı'nın ihtiyaç duyduğu alanlarda yapıldığı gözlenmektedir. Ancak eğitim dilinin ve tedrisatının Batı menşeli olduğu okulların açılmasıyla birlikte Osmanlı modernleşmesi farklı bir boyut kazanmıştır. Bilhassa Fransa'nın modernlik adına aykırı ve gereksiz fikirleri ülkeye taşınmıştır. Tıbbiye ve harbiye öğrencileri arasında XVIII. yüzyılın mekanik materyalizmi salgın halde yayılmıştır. Osmanlı toplumuna ve rejimine karşı ilk tepkiler bu okullardan çıkmıştır. Kendi toplumunun gelenek-göreneklerine, inancına ve yaşantısına muhalif zümreler buralardan türemiştir. Batı düşüncesinin, yaşantısının her yönüyle alınması gerektiğini savunan, kendi toplumuna yabancı yarı aydın diyebileceğimiz kişiler yine bu okullardan mezun olmuşlardır. Öyle ki ilk devrimci zümrelerin, hatta ilk devrimci partilerin bu çevrede kurulmuş olduğu nakledilmektedir.¹⁹⁷ Bu tür ortamlarda yetişen birtakım Osmanlı aydınlarının, modernleşmede Batı'yı sadece bilim ve teknik anlamda kopya etmekten ziyade, hukuksal ve kültürel anlamda onun esas ve ruhuna sahip çıkmaya başladıklarını - ki Tanzimat ve Islahat fermanlarının içeriklerinde görüldüğü üzere - söyleyebiliriz. Bu da Osmanlı toplumunda, aydınlar ve halk arasında derin uçurumlar meydana gelmesine neden olmuştur. Bu anlamda Türk modernleşme tarihine baktığımızda modernleşmenin en temel probleminin, onun halktan kopuk ve tepeden inme bir şekilde topluma dayatılması olduğunu savunabiliriz. Halka rağmen halkın refahı ve mutluluğu için yapıldığı iddia edilen; milletin inancına, geleneklerine ve yaşantısına ters gelen bu modernleşme çalışmaları, toplumda müspet anlamda bir karşılığını bulmadığı gibi toplumun ciddi anlamda tepkisini çekmiştir. İşte Filibeli Ahmet Hilmi gibi bazı Osmanlı düşünürleri, çoğu Müslüman olan Osmanlı toplumunun yaşantısına ters gelen ve özü itibarıyla taklitçilik olarak gördükleri dinî, ahlakî ve kültürel anlamda yapılan bu modernleşme çabalarının karşısında yer almışlardır. Özellikle Ahmet Hilmi, bu şekilde yapılacak modernleşme çalışmalarının yanlışlığını ortaya koymak için çok önemli çalışmalarda bulunmuştur.

Filibeliye göre, bu noktada her şeyden önce, çağın gereklerine göre yeniliklerin takip edilerek bunların topluma uygulanması zaruridir. Çünkü yeniliklere yabancı kalmak, toplumların sonunu getiren en büyük felakettir. Ancak bu yenilikler yapılırken

¹⁹⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 367

toplumun yapısı ve dinamikleri göz ardı edilmemidir.¹⁹⁸ Diğer yandan o, Avrupa pazarında son derece farklı ve çeşitli eşyalar olduğunu ve bunlar arasında asılı etiketleri ile gerçek kıymet ve mahiyetleri arasında çok önemli farklar bulunduğunu belirtir. Toplumundan kopuk aydınların ve gençlerin bu mallara, üzerindeki etiketlere göre kıymet biçmelerinin ve bunu terakki adına yapmalarının çok üzücü olduğunu altını çizer.¹⁹⁹ Filibeli, bir kısım kimselerin Avrupa'yı uzaktan gözlerine taktığı gaflet ve hayal gözlüğü arkasından mükemmel eğlenilen, pek şık elbiseler giyilen, anlaşılmaz şiirler yazılan, türlü renkte içkiler içilen, insanlıktan başka bir şey cari olmayan, taassuptan, zulümden azade, her türlü şaibeden uzak bir bilgi ve insanlık olarak gördüğünü belirtir. Hatta Avrupa'ya gidenlerimizin çoğunun da, onun mekteplerden, kütüphanelerden, müzeler gibi muazzam binalarından, bulvarlardan, eğlence ve gezme yerlerinden, gazinolardan ibaret olduğunu sanır.²⁰⁰ Oysa Ahmet Hilmi, Avrupa'ya gözlerindeki gaflet gözlükleriyle bakanlara ve körü körüne Avrupa'yı taklide çalışanlara, madalyonun diğer tarafını göstermek istemektedir. Filibeli, Avrupa'nın bu muazzam kâşaneleri nasıl meydana getirdiğini şöyle ifade etmektedir:

“Bir kısmımız Avrupa'nın en hissiz bir adamı titretecek sefaletlerini, en ahlâksız bir adamı utandıracak rezaletlerini görmüyor. Görmüyor ki o muazzam kâşanelerin temeli, açlıktan ölenlerin, sürüne sürüne gidenlerin kemikleri üzerine kurulmuştur. Görmüyorlar mı ki o cennet, perişan insanların gözyaşları ile sulanıyor. Bir lokma ekmek için yerin dibinde çalışanları, ailesini geçindirmek için değil, yarı aç yarı tok ölümün elinden kurtulmak için gücü aşan bir halde çalışanları görmüyor. Basiretle bakmıyor ki, sefalet cehennemini görsün. Bunları göremediği için bu halleri meydana getiren düşünce ve amilleri de göremiyor. Ve göremiyor ki, Avrupa pazarında taklit ederek aldığı ve zavallı vatanına hibe etmeye çalıştığı yaldızlı malların çoğu, işte o amil ve düşüncelerdir.”²⁰¹

Ahmet Hilmi'ye göre, Avrupa'da ilim ve fen alanında yapılan çalışmalar yadsınamaz bir gerçektir. Darwin, Spencer, Lamarck vb. Batılı ilim adamlarının çevre, irsiyet ve alışkanlık gibi amillerin, canlılarda ve sosyal hayatta ne kadar etkili ve güçlü olduğunu ortaya koyan çalışmaları çok önemlidir. Düşünürlerimizin ve gençlerimizin bu ilmî çalışmaları yeterince bilmemeleri, hatta bazılarının bu bilimsel çalışmalardan bihaber olmaları çok esef verici bir durumdur. Bu memleket her şeyden önce ilme muhtaçtır. Bu ilim ise ziraî, sınaî ve iktisadî kalkınmamızı sağlayacak amiller olmalıdır.

¹⁹⁸ Gülçiçek, *İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, s. 83

¹⁹⁹ Şehbenderzâde, *Hangi Felsefî Mesleği Kabul Etmeliyiz?* s. 10

²⁰⁰ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 12

²⁰¹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 12-13

Aksi takdirde Avrupa'dan alınacak içtimaî hayat ile sahte ve yarım ilimle netice elde etmemiz mümkün değildir.²⁰²

Bu noktada Ahmet Hilmi Avrupa'nın bilim alanında yapmış olduğu çalışmaları takdir ederken, kendi toplumumuzun Avrupa'dan aldığı ve bize pek yararı olmayan şeylerin bizlere neler kaybettirdiğini şu şekilde ifade eder:

“Bir Fransız gibi giyinen, bir İngiliz gibi gezinen, bir İtalyan gibi şarkı söyleyenimiz var. Acaba bir zırlı yapacak mühendisimiz, bir fabrika kuracak adamımız, bir şirket meydana getirebilecek iktisatçılarımız var mı? Hayır yok. İşte iki buçuk senedir elimizde her türlü imkân varken ve işin sahibi kocaman bir hükümet iken, bir gemicilik şirketi meydana getiremedik. Niçin? Çünkü böyle bir şirkete yöneticili yapabilecek adamımız yok. Bizim elimizde imkânların yarısıyla mükemmel bir şirket meydana getirebilecek Fransa, İngiltere, Almanya ve Amerika'da binlerce adam mevcuttur. Avrupa pazarından aldığımız şeyler içinde değil bir şirket, bir bakkal dükkânı bile idare etmeye yarayacakları yoktur. Kısaca Avrupa'nın güzelliklerinden bir şey alamadık ama...”²⁰³

Ahmet Hilmi, kuru bir toplumsal ve içtimaî taklitle hiçbir ilerleme ve gelişme sağlanamayacağına, böyle kuru ve kof bir yolla ancak kılık kıyafetimizi değiştirebileceğimize, bunun ise bir ilerleme olmaktan ziyade onun ifadesiyle züğürt olan bizleri karşılığı olmayan bir harcamaya sürükleyeceğini ve toplum olarak bizleri iflasa götüreceğini belirtir.²⁰⁴ Esasında o, bizi tehdit eden şeyin Avrupa donanmalarının ve ordusunun olmadığını, onun medeniyetinin²⁰⁵ kötülüğü, sefahati ve bizim bu kuru taklitçiliğimiz olduğunu müteaddit defa beyan eder. Eğer buna bir çare bulamazsak toplum olarak millî hayatımızın tehlikeye gireceğini belki de mihnet ve sefalet içinde bocalayacağımızı açıklar. Hatta hayat için kolera ve veba hastalığı ne ise millî ve içtimaî hayat için de Avrupa sefahatinin ve kötülüğünün tesirinin o olduğunu savunur.²⁰⁶

Diğer taraftan Osmanlı toplumunda ortaya çıkmaya başlayan feminist hareketlere de değinen Ahmet Hilmi, bu gelişmelere çok ciddi tepkiler göstermiş ve geleneksel İslami söylemlerden hareketle, Osmanlı toplumundaki kadının süregelen

²⁰² Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 14

²⁰³ Şehbenderzâde, *a.g.g.*, s. 14-15

²⁰⁴ Şehbenderzâde, *Allah'ı İnkâr Mümkin mi?* s. 16-17

²⁰⁵ Ahmet Hilmi'nin eserlerinde salt bir “medeniyet” tanımına rastlayamadık. Ancak bazı eserlerinde bu kavramı maddî medeniyet ve manevî medeniyet olmak üzere iki başlık altında değerlendirdiğini görmekteyiz. Filibeli, maddî medeniyeti bir toplumun sahip olduğu bilim, sanayi ve teknik anlamda kullanır. Manevî medeniyeti ise genel anlamda toplumların sahip olduğu; değer, anlayış ve yaşam tarzını da içine alan bir kavram olarak kullanmaktadır. Bkz. Şehbenderzâde, *Müslümanlara Siyaset Rehberi*, s. 80-81; *Hangi Felsefî Mesleği Kabul Etmeliyiz?* s. 10-11

²⁰⁶ Şehbenderzâde, *Müslümanlara Siyaset Rehberi*, s. 83

konumunun değiştirilmesine karşı çıkmıştır. Özellikle “feminizm” akımına değinen Filibeli, bu akımı kadınların erkeklerle birlikte sosyal hayata dâhil olmaları olarak değil, Avrupalıların o dönem yoğunlaşan sömürgeci politikalarını daha rahat uygulayabilmek ve kısa sürede Osmanlı Devleti’ni denetim altına almak için ortaya attıkları bir düşünce olarak görmektedir.²⁰⁷

Milletin temeli olarak aileyi gören düşünürümüz, ailenin en önemli unsurunun ise kadın olduğu üzerinde durur. Onun kadınlar konusundaki şu tespiti, bir milletin manevi hayatının gelişiminde kadının ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

“Fi’l-vaki’ tarih bize gösteriyor ki bir milletin âyine-i kemal ve inhitatı kadınlarıdır. İyi zevce, iyi valide olmayan kadınlara malik olan bir millet, mahv u inkırâza, redâet ve şenâate mahkûm bir millettir. Cahil bir kadının evladı iyi bir terbiye görmez, faideli, ve mesut bir adam olamaz. Lakin ahlâksız bir kadının evladı (müstesnalı olabilirse de kaideten) namussuz, fena ve şenî insan olur.”²⁰⁸

Filibeli, böylesine hayati değere sahip bir konuda, toplumun kendine özgü değerlerinin terk edilip gelişme ve ilerleme adına Avrupa’dan olduğu gibi taklit edilerek alınıp topluma ve Türk toplumuna yamanmaya çalışılan gayr-i İslami yaşantıların benimsenmesinin ahlak ve maneviyat açısından toplumu felce uğratacağını savunur.²⁰⁹

Aslında Ahmet Hilmi’ye göre Avrupa siyaseti, bizim gibi gelişmeye müsait toplumlara, kendileri için kuvvet ve satvet sebebi olan amilleri değil, zaaf ve sefaletle sebep olan içtimaî amilleri vermeye meyillidir. Bu durum ise uyanışla yükselmeye niyet etmiş ve gerilemeden kurtulmaya azmetmiş milletleri, yani biz Müslümanları, düştüğümüz gerileme ve esaret sokağında ebedî olarak bırakacaktır.²¹⁰

Körü körüne yapılacak Batı taklitçiliğinin toplumda ne gibi yaralara yol açtığını veya açacağını bu şekilde açıklayan düşünürümüz, bizlere bu yaşantıyı özendiren, Batı medeniyetini olduğu gibi benimseyip bunu kendi toplumuna aktarmaya çalışan yarı aydın insanları da ciddi şekilde eleştirir. Ahmet Hilmi’nin çağdaşı olan Sait Halim Paşa da bu yarı aydınları eleştirmektedir. Sait Halim, bu aydınların kendi milletlerinin manevî ve ahlakî hayatını, sosyal ve siyasî kanun ve prensiplerindeki olgunluklarını yani milletin dehasını gösteren, millî, fikrî ve ahlakî varlığını meydana getiren kıymetlerini bilmedikleri için küçümsediklerini, hatta tahkir ettiklerini belirtir.

²⁰⁷ Şehbenderzâde, “Din, Hikmet ve Fen Karşısında Feminizm”, *Hikmet*, No:7, s. 2

²⁰⁸ Şehbenderzâde, *a.g.g.*, s. 2-3

²⁰⁹ Şehbenderzâde, *Hangi Felsefî Mesleği Kabul Etmeliyiz?* s. 12-13

²¹⁰ Şehbenderzâde, *Müslümanlara Siyaset Rehberi*, s. 82-83

Dolayısıyla bu yerin, onları kendi toplumu içerisinde bir yabancı durumuna düşürdüğünü ifade eder.²¹¹

Halim Paşa'nın ifadesinde de görüldüğü üzere kendi toplum ve ecdadının büyüklüğünün farkında olmayan bu aydınlar, Batı'dan aldıkları birkaç sihirli sözle toplumsal değişimi sağlayabileceklerine inanmaktadırlar. Ahmet Hilmi ise, Batıcı aydın tipinin ilmi derinliklerinin ne kadar az ve yetersiz olduğunu trajikomik bir şekilde şöyle ifade etmektedir:

“Birçok aydın geçinen insan tanıyorum ki, bir kısmı merkeziyet diğer bir kısmı yerinden yönetimi savunuyor. Bildiklerim ve tanıdıklarım içinde demokrat, sosyalist, liberalist, materyalist vs. olduğunu iddia edenler vardır. Uzunca bir tahlil ve tetkik sonunda gördüm ki, bu zevatların çoğu şu kelimelerin taşıdığı geniş manalardan habersizdir. Bir kör dövüşü ki, garabetin bu derecesine gülmek mi, yoksa acımak mı lazım geldiğini tayin de insan aciz kalıyor. Merkeziyet ve âdem-i merkeziyetin manasını bilmeyen iki kimsenin birbirine düşman olması, boğaz boğaza kavga etmesi, doğrusu her zaman görülmesi olmayan sosyal komedilerdir. Yine sosyoloji konusunda hiçbir malumatı olmayan, hatta bir ilmin tarifini bile işitmemiş olan zat-ı muhteremin, yalnız kelimenin sözlük anlamından hareketle bir dergiye sosyolojik bir yazı yazdığını biliyorum. Yine ateizmi benimseyip de, başı her dara düştüğünde aman ya Rabbi diye bağırın hür düşünceliler biliyoruz. Yine Cenab-ı Hakkı inkâr ettiği halde, cin ve hayalet korkusundan bir odada yalnız yatamayan maddecilerimizde vardır. İyi tanıdıklarımın, zararsız hatta dini görünüme meyilli bir zat bir gün yanımda sosyalizmi övüyor ve ‘Elhamdülillah ben de bu düşünceyi kabul ettim’ diyordu. Sosyolojik bir görüşün ne amel ve fikri değişimler sonunda kabul edilebileceğini az çok bildiğimden dostumun harika konuşmasına uygun olarak hızlı değişim fikrine şaşmış ve kendisinden biraz izahat istemiştım. ‘Sosyalistlik herkese iyilik etmek, insanları kardeş bilmektir.’ dedi. Bu tarifin mi, yoksa dostumun mu basitliğine hayran olacağımı tayin edemedim. Mamafih, sosyolojinin kendi şahsiyet, hükümet, ortaklık, mesai vs. hakkındaki gaye ve teorilerden bir nebze olsun bahsettım. Zavallı adamın kopardığı Estağfirullah’lardan, Aman Ya Rabbi’lerden odanın camı titriyordu.”²¹²

Oysa Filibeli, bir felsefî ekolü veya herhangi bir düşünce akımını kabul etmek için, uzunca bir düşünme süresinin gerektiğini belirtir. Aynı zamanda taklitten kaçınılmasının ve hiç olmazsa tercih edilecek sistemin esaslarına vakıf olunmasının önemi üzerinde durur.²¹³

Avrupa kültürünü araştırmadan ve tetkikini yapmadan topluma benimsetmeye çalışan Batıcı aydınların, düşünce olarak ne kadar sığ ve kof bir yapıya sahip

²¹¹ Sait Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, s. 67

²¹² Şehbenderzâde, *Hangi Felsefî Mesleği Kabul Etmeliyiz?* S. 16-17

²¹³ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 17

olduklarının bu şekilde eleştirisini yapan düşünürümüz; bu bağlamda Avrupa'dan neler aldık ve alıyoruz, sorusunu sorar. Ahmet Hilmi'nin buna cevabı ise; milliyeti hakir görme, dini hafife alma, sembolizm, materyalizm vb.dir. O, bu cevapları verirken her bir cevabı kendi içinde analiz eder.

Milliyeti Hakir Görme: Ahmet Hilmi, Avrupa'nın sözde, milliyetçiliği reddettiğini ve insanlığın umumî birlikteliğini öğütlediğini, bunun ne kadar ruh okşayıcı ve nefse hoş geldiğini belirtir. Ancak böyle bir ideale sahip Avrupa'nın Fransa'sının, İngiltere'sinin vs. diğer ülkelerinin kendi milliyetinin mutluluğu ve refahı için yapamayacakları hiçbir şeyin olmadığını altını çizer. Onlara bunu yaptıran şeyin ise kendi milliyetlerine olan sevgileri ve bağlılıkları olduğunu ifade eder. Bizlerin bu gerçeği görmediğini ve milliyetçiliğe düşmanlığın, zavallı memleketimize bir fayda vereceğini umduğumuzu belirtir.²¹⁴ Düşünürümüz bizlere bunları söylerken, Avrupa'nın ruh okşayıcı sözlerinin arkasındaki karanlık niyetlerini, düşüncelerini ve uygulamaları arasındaki tezatlıkları sorgulamamızı ima eder.

Dini Hafife Alma: Ahmet Hilmi'ye göre, Avrupa insanlığa hür düşünceyi tavsiye ediyor görünmektedir. Fakat aynı Avrupa, kendi dinini yaymak hatta insanlara zorla kabul ettirmek için milyonlarca para harcayarak binlerce misyoneri insanlığa musallat etmektedir. Avrupa'nın iki büyüklük kanadı vardır bunlar: Millî ve dinî taassuplardır. Millî taassup, Avrupa ülkelerinin kendi milliyetlerine karşı katı bir şekilde gösterdikleri sevgi, saygı ve sadakattir. Dinî taassup ise, aynı şekilde Avrupa ülkelerinin sahip oldukları Hıristiyanlık dinine karşı aşırı bağlılıklarıdır. Aydınlarımız Avrupa'nın bu iki taassuba ne kadar sıkı bağlandıklarını görmemektedirler. Görmedikleri için de yegâne mücadele, direnç vasıtamız ve silahımız olan dini hislere hücum etmekten geri kalmazlar.²¹⁵ Nitekim bu bağlamda yukarıda, Batılılaşmayı savunan düşünürlerimizin terakki yolunda en büyük engelin İslam olduğuna dair kanaatlerini paylaşmıştık.

Sembolizm: Filibeliye göre bu Müslüman gençlik, vatanının ihtiyaç duyduğu bu genç beyinler en önemli mesailerini topluma hiçbir katkısı bulunmayan Avrupa'daki edebiyat akımlarını takip ederek ve bunları anlamaya çalışarak heba etmektedirler. Bu akımları örnek alarak yazılacak şiirlerin toplumda bir karşılığı yoktur. Çünkü millet bu dili anlamamaktadır. Hatta şiiri yazanın kendisi bile bunu anlamaktan uzaktır. Tüm bu gerçekler ortada iken, Fransız edebiyatında yer alan romantizm, realizm ve

²¹⁴ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 16

²¹⁵ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 16

sembolizm²¹⁶ gibi toplumumuza bir faydası olmayan kavramların peşine düşmek ve bunları öğrenme adına en önemli zamanları harcamak abesle iştilal etmekten öte bir şey değildir. Çok daha önemli problemlere sahip olan bu milletin bu gibi hususlarla zaman harcayacak vakti yoktur. Çünkü bu millet, Avrupa'nın edebiyatından ziyade sanayisine muhtaçtır.²¹⁷

Materyalizm: Ahmet Hilmi'ye göre bu felsefi anlayış toplumumuzda "Maddiyyûn Mezhebi" olarak karşlanır. Bu felsefi görüşün, dış dünyanın madde olduğunu kabul edip maddeye öncelik verdiğini, materyalistlerin her zaman fikrin tezahürlerini madde ve maddenin hareketleriyle izah etmeye çalıştıklarını ifade eder. O, materyalizmin, şura öncelik veren spiritüalizm ve idealizmin karşılığı olarak görüldüğünü, eski atomcularla yeni materyalistler arasında derin bir fark olmadığını açıklar. Ahmet Hilmi, bu anlayışın; duyumları, fikirleri ve en yüce idrakleri maddenin hareketlerinden, organların görevlerinden ve sinir sisteminin faaliyetlerinden öte bir şey olarak görmediklerine işaret ederek, bunun onları Allah'ı inkâra götürdüğünü belirtir.²¹⁸ Böyle bir felsefi anlayışı ayıklamadan almanın Türk milletinin milli ve manevi karakterini ortadan kaldıracığını savunur ve Batıcı aydınlarımızın hiç sorgulamadan bu düşüncelere bel bağladıklarını ifade eder.²¹⁹

Ahmet Hilmi, Avrupa'dan aldığımız bu şeylerin tahlil ve tenkidinden sonra; Avrupa'nın kudret ve satvetini husule getiren amillerin hiçbirini elde edemediğimizden ve çağdaş medeniyetin ne kadar hastalıkları, zehirleri varsa hepsinin bizde kolaylıkla kabul bulduğundan yakınıır.²²⁰ Basit bilgilerle yetinmenin ve sığ bir taklit ile toplumun değıştirilebileceğinin sanılmasının, tıpkı sahte doktorun hastayı tedavi edeyim derken öldürmesi gibi bir şey olduğunu belirtir.²²¹ Filibeli, yaklaşık iki yüzyıldır taklitçiliğın bu topluma neler kaybettirdiğini şöyle ifade eder:

²¹⁶ Sembolizm; Felsefe literatüründe, kendisiyle doğal ve doğrudan ilişkisi olmayan başka bir düşünceyi, nesneyi ya da kavramı göstermek yoluyla belli bir anlam taşıyan; görülmez bir gerçekliği zihinde canlandıran, kendisinden başka bir şeyi yansıtarak ya da temsil ederek görünebilir kılan; biçimsel yapısı aracılığıyla kendinden daha karmaşık bir anlamı, niteliği, soyutlamayı çağrıştıran, anıştıran ya da düşündürten; kendisinden başka bir kendiliğın varlığını anlamlandıran her türden biçime, nesneye, betiye ime ya da göstergeye verilen ortak addır. Bkz. Felsefe Sözlüğü, Abdülbaki Güçlü, Serkan Uzun, Bilim ve Sanat Yay. Ankara 2002, s. 1300; Edebiyatta sembolizm ise, genel bir yazın terimi ve tekniği; özel olarak ise, sanatta romantizmden modernizme geçişi belirten önemli bir XIX. Yüzyıl hareketinin adıdır. Bkz. Alternatif Düşünceler Sözlüğü, Edisyon, Seyit N. Erkal, İnsan Yay. İstanbul 2004, s. 259

²¹⁷ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 16

²¹⁸ Şehbenderzâde, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* s. 189

²¹⁹ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, c. II, s. 313

²²⁰ Şehbenderzâde, *Hangi Felsefi Mesleği Kabul Etmeliyiz?* s. 16

²²¹ Şehbenderzâde, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* s. 12

“Avrupa medeniyeti ile ciddi anlamda ilk temasa geçtiğimiz günden bu yana bu medeniyete karşı mücadele meydanlarında hep kaybediyoruz. Bizi mağlup eden şey doğrudan doğruya bizim ile mücadele edenler değil, bizim sathiliğimiz ve taklitçiliğimizdir.”²²²

Ahmet Hilmi bu noktada, ilerleme ve yenileşme kavramlarının çok iyi düşünülerek tahlil edilmesi gerektiği üzerinde durur. Her yenileşmenin bir ilerleme olmadığını savunan düşünürümüz, ilim kavramının evrensel bir nitelik taşısa da bundan faydalanırken her milletin kendi milli ve dini değerlerini göz önünde tutması gerektiğini belirtir. Eğer yenileşme toplumun ihtiyaçlarına cevap veriyorsa bunun bir ilerleme olduğunu, fakat meydana geldiği toplumdan kopuk, sorunlara çözüm getirmeyen yeniliklerin ilerleme olamayacağı, hatta toplumdaki felaketleri daha da artıracaklarını savunur.²²³ Bu bağlamda o, hiçbir felsefi ekol veya düşüncenin hatadan müstağni olmadığını dolayısıyla sanayi, iktisat, idare vs. işlere ait hususlarda bilim ve tecrübenin gösterdiği esasları kabul etmemizi, felsefi ve ahlakî konularda ise seçme ve ayıklama metodunu kullanmamız gerektiğini belirtir. Ancak memleketimizde yüksek eğitimle pek az meşgul olunduğu için, böyle bir metoda ne kadar ihtiyaç duyduğumuzu takdir edenlerin ve bu minvalde düşünce üretenlerimizin az olduğunu düşünür.²²⁴

Bu noktada aydın gençlere çok önemli görevler düştüğünün altını çizen Ahmet Hilmi, her şeyden önce gençlerin kendi toplumlarının duygu ve kanaatlerini, kibirlenme ve hakir görme ile yaralamaması, gelişme kaidelerini sabırla uygulamaları gerektiği üzerinde durur. O, bir toplumu harekete geçirecek yegâne şeyin zor ve baskı değil sevgi olduğunu belirterek gençlerinde toplum nezdinde söz sahibi olmaları için kendilerini halka sevdirmeleri gerektiğinin çok önemli olduğunu düşünür. Memleket gençlerinin ret ve inkâr, müfrit dogmatizm, çevreyi hakir görme ve körü körüne taklit gibi aşırılıklardan korunmasının önemli olduğunu altını çizer. Eğer gençlerin milletimizin duyguları ve vatanımızın ihtiyaçları ile bilimsel hakikatleri uzlaştırma yolunu bulmaları halinde bu milleti kurtuluş limanına götürebileceklerini savunur.²²⁵ Bu bağlamda Rus gençlerini örnek göstererek der ki:

“Rus üniversite öğrencileri, bizim insanımıza nispetle son derece kaba ve mutaassıp olan Mujikler (Rus köylüsü) arasında medeniyet ve vatanperverlik düşüncesini yaygınlaştırabilmek ve milletlerini bilgisizlik ve gafletten kurtarmak için takdire şayan fedakârlıklarda, hayret verici gayretlerde bulundular. Asilzade kızlar, ahır hizmetlerini, eğitimi

²²² Şehbenderzâde, *Hangi Felsefi Mesleği Kabul Etmeliyiz?* s. 14

²²³ Gülçiçek, *İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, s. 79

²²⁴ Şehbenderzâde, *Hangi Felsefi Mesleği Kabul Etmeliyiz?* s. 23

²²⁵ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 23-24

gençler en kaba vazifeleri yaptılar. İşte bir millet ancak böyle gençler, böyle mücedditler sayesinde yok olmaktan ve sefaletten kurtulur.”²²⁶

Kısaca, Ahmet Hilmi, körü körüne Batı'nın manevî medeniyetinin, yani değer, anlayış ve yaşam tarzı gibi toplumun daha çok kişisel ve sosyal yönüne hitap eden yönlerinin körü körüne alınmasına karşı çıkar. Bilim ve teknik alanlarında ilerleyen ve gelişen Avrupa'nın maddi medeniyetinin ise çekinilmeden alınabileceğini düşünür. Batı'nın manevî medeniyeti alınırken ise seçme ve aktarma yönteminin kullanılması gerektiğini özellikle ifade eder. Körü körüne yapılacak olan manevî taklitçiliği ise adeta bu milletin intiharı gibi görür. Özellikle kadının sosyal statüsünde meydana gelecek bir değişikliğin toplumun bütün kesimlerini derinden etkileyeceğini savunur. Bütün bu olumsuz gerçekleri görmezden gelerek ve bildikleri birkaç teoriyle memleketi değiştirebileceğini sanan Batıcı aydınları da kıyasıya eleştirmektedir. Memleketin okumuş, kendini yetiştirmiş ve halkından kopuk olmayan aydın gençlere büyük ihtiyacı olduğunu söyleyen Ahmet Hilmi, bu gençlerimizin milletimizin duyguları ve ihtiyaçlarıyla Batı'nın bilimsel hakikatlerini buluşturmaları halinde toplumun kalkınabileceğini düşünür.

1.1. Metotsuzluk ve İdealsizlik

Ahmet Hilmi, her şeyden önce memleketin düşünce ve uygulamada doğru bir metoda sahip olması gerektiği konusu üzerinde hassasiyetle durmaktadır. Tabiatın tesadüfün olmamasını mükemmel bir nizama bağlayan düşünürümüz, düşünce ve yaşantıda da muntazam bir metoda sahip olmayanların daima zararlı olacağını savunur.²²⁷ Filibeliye göre İslam dünyasının en büyük eksikliği sağlam bir metoda sahip olmamasıdır. Bu metot yokluğu zamanla açık ve belli bir idealizmin²²⁸ oluşmasına engel olmuştur. Toplum olarak biz de bulunan ideal ise çok müphem ve belirsizdir. Dolayısıyla, bu idealizm tahlil edildiğinde bunun içgüdü ile birleştiği görülür. Zamanla içgüdüyle birleşen bu ideal, gaye olmaktan çıkarak toplumsal bir arzuyu ihtiva eder hal

²²⁶ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 24

²²⁷ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 4

²²⁸ Ahmet Hilmi'nin burada kullanmış olduğu idealizmden maksadının kişinin irade ve gayretiyle ulaşabileceği muayyen bir hedef ve amaç olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. *Hangi Felsefî Mesleği Kabul Etmeliyiz?* s. 5; Felsefe literatüründe idealizm; “Dış Dünya” diye adlandırılacak olan şeyin bir şekilde zihin tarafından yaratıldığı ortak görüşüne sahip, bir grup felsefe teorisine verilen isimdir. Bkz. *Alternatif Düşünceler Sözlüğü*, s. 148

almış, bütün bunların neticesinde hedefe irade ve gayretimizle değil, ancak tesadüflere bel bağlayarak ulaşacağımız kanaatinin hâsıl olmasına neden olmuştur.²²⁹

Toplumda meydana gelen tembellik, aşırı tevekkül, şaşkınlık gibi sıfatların ortaya çıkmasına bu anlayışın sebep olduğu noktasında özellikle duran düşünürümüz “Uzun zamandan beri Doğu’da egemen olan metotsuzluğun, artık bizde irsî bir eksiklik şeklini aldığından şüphe etmemeliyiz”²³⁰ diyerek düştüğümüz acı gerçeği net bir şekilde ifade etmiştir. Filibelinin buradaki irsî eksiklik ifadesini nesilden nesile süregelen, sürekli kendini tekrar eden basmakalıp metotlar dışında yeni bir metodun varlığına ihtiyaç duymayan veya yeni bir metodun gerekliliğini idrakten alıkoyan bir düşünce eksikliği olarak algılayabiliriz. Ahmet Hilmi, iyi bir metoda sahip olmayan toplumların servet ve zekâlarının boşa gittiğini tespit etmiş, bu noktada her insanın bir güç olduğunu, eğer bu güç uygun şartlar altında belli bir hedefe yönlendirilmezse israf edilmiş bir güce dönüşeceğine dikkat çekmiştir.²³¹

Ahmet Hilmi, İslam toplumlarında ortaya çıkan metotsuzluk ve idealsizliği daha iyi resmetmek için Fizan’da sürgün esnasında tanıştığı İngiltere’nin Borneo valisi Hans Wisner’in gayret, hedef ve sabrını örnek gösterir. Filibeli, onun yaşadığı olayı şu şekil nakleder:

“Mister Wisner Trablus-Fizan-Kuva yoluyla Borneo’ya gitmeye karar vermişti. Bu, zor ve tehlikeli bir işti. Hatta İngiltere Hükümeti bu yolculukta onu korumayı üstüne almıyordu. Osmanlı Devleti de hiçbir sorumluluk kabul etmemişti. Mister Wisner, Trablus’ta hacıların dönüşünü bekledi. Borneo hacılarından 20-30 kişiyi yanına aldı, hepsini mükemmel silahlarla silahlandırdı, tam bir sabır ve inatla onları eğitti. Hepsinin yol ihtiyaçlarını sağladı, sonra yola çıktılar. Fizan’a vardılar. Fizan ile Kuva arasında Tibolar’ın (Tibous) ve Tuarekler’in (Touaregs) saldırısına maruz kaldılar. Hesap ve tahmin edilmiş olduğundan, bu saldırıların hepsi de başarıyla püskürtüldü. Beraberindekilerin bir kısmı ona ihanet etti. Bu da tahmin edilmişti. Onun da çaresini buldu. Sonunda ancak bir-iki Avrupalıya nasip olan bir geziyi gerçekleştirilmeye muvaffak oldu. Borneo’da bir süre görev yaptıktan sonra Nijerya yoluyla İngiltere’ye döndü. Gezisi hakkında eseri basıldı, binlerce lira kazandı. Adı meşhur gezginler arasına geçti. Terfi ettirilerek Nijerya valisi tayin edildi.”²³²

Yaşanan bu olaydaki başarının arkasında, düzenli ve pratik bir metot ile hedefin olduğuna dikkat çeken Ahmet Hilmi, bizde ise hedefi hele düzenli bir metodu olan

²²⁹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 5

²³⁰ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 5

²³¹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 5

²³² Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 5-6

kişinin istisna hatta “Az olan yok gibidir” sözünü doğru çıkarırcasına bir istisna olduğunu savunur.²³³

Toplum olarak durumumuzun sadece güzel bir temenniden öte hiçbir metoda dayanmadığına dikkat çeken Ahmet Hilmi, bu hastalığın toplumun bütün kesimlerinde kendini gösterdiğine işaret eder. Toplumunu oluşturan her ferdin temel gayesinin saadet, aynı şekilde millet meclisinde bulunan bir mebusun amacının milletin mutluluğu ve refahı olduğunu söyleyen Filibeli, bunların pratiğe konulması noktasında belli bir metodun bulunmamasının bu fikirleri şahsi ve içtimaî içgüdüyle birleşmiş hayali bir gaye haline getirdiğini öne sürer. Bu durumun en önemli ispatının ise inkılâbın (Ona göre bu inkılâp 1908 II. Meşrutiyet’in İlanı) başından bu yana yapılan bütün çalışmalardan hiçbir netice alınamamasını göstermektedir.²³⁴ O, bir iş’te veya herhangi bir çalışmada işe nereden başlamak gerektiği kestirilemiyorsa, her iş birden yapmaya kalkılıyorsa, elzem olan ile lazım ve esas ile teferruat karıştırılıyorsa, gibi durumların hep düşünülmüş belli bir amacın hele mükemmel bir metodun olmadığını ortaya koyan örnekler olduğunu belirtir.²³⁵

Ahmet Hilmi, metot ve ideali gerçekleştirebilmek için; itimat, kudret ve irade, toplumculuk ve pratik düşünce gibi özelliklerin bulunması gerektiğinin altını özellikle çizmiştir. O, cemiyet olarak, bizleri düşünce ve yaşantı olarak kökten değiştirebilecek bu düşüncelere sahip olmadığımız gibi Müslüman olarak bizlere hiç de yakışmayan; bencillik, kendini beğenme, karışık ve hileli nazariyeler, safdillik gibi kötü hasletlerin esiri olduğumuzu ifade eder. Özellikle toplumun düşünen fertlerinde ve ileri gelenlerinde böyle bir hususun ortaya çıktığı üzerinde duran Ahmet Hilmi, onlar düzelmediği müddetçe toplumun da düzelmeyeceğini açıklar. Tüm bunların neticesinde hâlâ, “Bir şey olmak istiyoruz, lâkin ne?” sorusuna cevap arayan Filibeli, muayyen bir ideal ve mükemmel bir metot olmadığı müddetçe bu sorunun cevabının müphem ve muğlâk olmaya devam edeceğini söyler.²³⁶

Filibeli, bizdeki metotsuzluk ve idealsizliği bu şekilde enine boyuna tartışırken hangi metodun daha sağlam ve bilimsel olabileceği konusu üzerinde de kafa yormuştur. Ona göre en iyi metot tahlil metodudur. Çünkü tecrübenin mahiyeti tahlilden ibarettir. Düşünce ve varlıklar bize mürekkep halde ulaşmıştır. Eğer tahlil metoduna sahip değilsek his ve temayüllerimize göre tercih yaparız ki bu da bizleri bilimsel metot ve

²³³ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 6

²³⁴ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 7

²³⁵ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 7

²³⁶ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 9

anlayıştan uzaklaştırır. O, toplumsal anlamda bir metot sahibi olmanın değerini ve nasıl bir metoda sahip olmamız gerektiğini ise şu şekilde beyan etmiştir:

“Avrupa pazarında ihtimal ki hepsi süslü ve çekici, ancak kıymet ve mahiyetçe çok farklı ve çeşitli şeyler (düşünce, yaşantı, anlayış vs.) vardır. Bunların birtakımı milleti ihya için elzem amillerdendir. Diğer bir kısmı bazı muhitlerde, birincilerin faydalarını akim bırakacak ve hatta hiçe indirecek kadar zararlı amillerdendir. Bu ikinci kısım amiller, birinciye nispetle çok kolaylıkla ele geçer. Sonra da insan fitratı, terbiye, irade ve pratik bir akıl ile kuvvetlendirilmiş olmazsa, bu kabul amilleri kabule daha ziyade meyyaldır.”²³⁷

Özetlersek, Ahmet Hilmi her şeyden önce toplum olarak metot ve ideal sahibi olamayışımızdan yakınmaktadır. Metot ve ideal sahibi olmamız için ise öncelikle bu iki unsuru oluşturan itimat, kudret ve irade, toplumculuk ve pratik akla sahip olmamız gerektiğini belirtir. Aslında Filibeli de cemiyet olarak düşünce anlamında bir şeyler yapmak için bir çabanın bulunduğu farkında, fakat metotsuz ve idealsiz olarak yapılan bu çabalardan bir netice alınamayacağını ifade etmektedir. Bu yüzden acilen kendimiz için bir metot geliştirmemiz ve bu metodun da tahlil ve tenkit metodu olması gerektiği üzerinde durur.

1.2. Kadercilik

Kader meselesi, Hz. Peygamber’in bu konuda tartışan ashabını uyararak, “Siz bununla mı emrolundunuz? Veya ben bunun için mi peygamber gönderildim? Şunu biliniz ki sizden önceki ümmetler bu tür tartışmalara başladıkları zaman helâk olmuşlardır. Böyle tartışmalara girmemelisiniz”²³⁸ hadisine rağmen İslam düşünce dünyasında önemli bir yer işgal etmiştir. Öyle ki sadece Allah’ın adaleti ve insanın sorumluluğu meselesinin kelam ilminin doğuşuna zemin hazırladığı aktarılmaktadır.²³⁹ Konu bu kadar önemli ve hassas bir yapıya sahipken zamanla asıl mecrasından saptırılarak farklı yönlere götürüldüğüne şahit olmaktayız. Bu da İslam dünyasında mezhepçilik ve meşrepçilik anlayışlarının yaygınlaşmasına yol açmıştır. Neticede bu durum İslam dünyasında birliği ortadan kaldırdığı gibi İslam toplumlarında tembellik, sefalet, rıza, zillet vb. kötü hasletlerin kanıksanmasına neden olmuştur. İşte Ahmet Hilmi’de toplumumuzda ortaya çıkan bu kaderci anlayışı ele alarak toplum olarak bu noktadaki zaaflarımızı ortaya koymuştur.

²³⁷ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 11

²³⁸ Komisyon, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, c. I, Dib. Yay. Ankara, 2006, s. 135

²³⁹ Ali Nasuf Halil, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi’nin Düşünce Hayatı*, Ankara Üniv. Sosyal Bil. Enst. Ankara, 2008, s. 46

Onun bu konuyu irdelerken İslam dininin bu konudaki temel yaklaşımını temel aldığını görmekteyiz.²⁴⁰

Kaza, sözlükte “emir, hüküm, bitirme ve yaratma” anlamlarına gelir. İstilahta ise Allah’ın ezelde irade ettiği ve takdir buyurduğu şeylerin zamanı gelince, her birisini ezeli ilim, irade ve takdirine uygun biçimde meydana getirmesi ve yaratmasıdır. Kader ise sözlükte, “ölçü, miktar, bir şeyi belirli ölçüye göre yapmak ve belirlemek” anlamlarına gelir. İstilahta ise, Yüce Allah’ın, ezelden ebede kadar olacak bütün şeylerin zaman ve yerini, özellik ve niteliklerini, ezeli ilmiyle bilip sınırlaması ve takdir etmesi demektir.²⁴¹

Ahmet Hilmi’ye göre, kaza ve kader meselesi; insanın özgürlüğü ve hayır-şer konularından bağımsız olarak ele alınamaz. Birinin yanlış anlaşılması diğerlerinin de yanlış kabulüne neden olabilir. Bu kavramların birbiriyle uzlaştırılamamasının nedeni ise kaza ve kader olayına antropomorfik (insanbiçimci)²⁴² bir anlam yüklenmesidir.²⁴³

Filibeli, insanın özgürlüğü meselesinde, kişinin çok çeşitli etkiler altında bulunduğundan hareketle, insanın kayıtsız-şartsız özgür ve irade sahibi olamayacağını belirtir. Ancak kişinin bu etkileri değiştirme, hafifleme ve hatta ölçülü bir durumda cevap verebilme gücü gösterdiğini ifade eder.²⁴⁴ Dolayısıyla onun Ehl-i Sünnet cemaatinin önemli iki kolu olan Eş’arîler ve Maturîdîler’in de benimsediği orta cebr²⁴⁵ yani, insan ihtirazî kayıtlarla özgür ve irade sahibidir, düşüncesine sahip olduğunu görmekteyiz.²⁴⁶

Ahmet Hilmi’ye göre, insanın özgür ve irade sahibi olduğuna en büyük kanıt kişinin kendi vicdanıdır. Ancak bunun butlanını ispat için hiçbir delil yeterli değildir.

²⁴⁰ Şehbenderzâde, *Üss-i İslam*, s. 72-73

²⁴¹ Komisyon, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, c. I, s. 132-133

²⁴² *Anthropomorfik*; Yunanca insan anlamına gelen *anthropos* ve biçim, şekil anlamına gelen *morphe* sözcüklerinin birleştirilmesinden meydana gelmiş antropomorfizm, genel olarak insana ait özelliklerin insan dışındaki varlıklara verilmesi anlamına gelir. Daha özeldir Tanrı’nın insan şekline ve niteliklerine sahip olduğunu söyleyen anlayıştır. Bu anlayışa göre Tanrı insanın bilinç, niyet, irade, duygu ve duyumuna benzer özelliklere sahiptir. Bkz. Mehmet Vural, *İslam Felsefesi Sözlüğü* s. 33

²⁴³ Şehbenderzâde, *Üss-i İslam*, s. 75

²⁴⁴ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 74

²⁴⁵ Bu iki mezhep, insanın iradesi ve bu iradenin fiildeki rolü konusunda temel görüş birliği içinde olmuşlardır. Ancak Eş’arîler, Allah’ın iradesinin her şeyi kuşattığını dikkate alarak, bu iradeye küllî irade adını vermişler ve böyle bir nitelendirme ile onu, kulun iradesinden ayırmak istemişlerdir. Maturîdîler ise, Allah’ın iradesine ilahî ve ezeli irade demişler küllî ve cüz’î irade terimlerini kulun iradesinin iki yönünü belirtmekte kullanmışlardır. Küllî irade, Allah tarafından kula verilmiş olan, yapma veya yapmamayı tercihte aracı kabul edilen seçme yeteneğidir. Cüz’î irade ise küllî iradenin, iki taraftan birine aktif biçimde yönelmesinden ibarettir. Maturîdîler bu sebeple cüz’î iradeye azm-i musammem (Kesinleşmiş karar), ihtiyâr (Seçim) ve kasıt (Yönelme) adını da verirler. Bkz. Komisyon, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, c. I, s. 134

²⁴⁶ Şehbenderzâde, *Üss-i İslam*, s. 72

İnsanın en bedihî ve en ani biçimde bildiği şey kendi “nefsî varlığı”dır. Kaldı ki insanın kendini bilişi demek, “Kendisini arzu ve ihtiyaç sahibi, mürit ve özgür, düşünür ve duyarlı” bilişi demektir.²⁴⁷ Kur’an-ı Kerim’de de insanın hür bir iradeye sahip olduğunu ve bu iradesinden dolayı sorumlu ve yükümlü bulunduğuna dair birçok ayet mevcuttur. Mesela; “Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim”²⁴⁸ buyrulmaktadır.

Filibelinin hayır ver şer konusundaki düşüncelerine baktığımızda ise o, bu meseleyi insanlığı en çok yoran ve hala yormakta bulunan bir mesele olarak görür. İslam düşünce dünyasında da bu meselenin uzun tartışmalara neden olduğunu ve genellikle “İyilik ve Kötülük Allah’tandır.” Akidesinin benimsendiğini belirtir.²⁴⁹

Ahmet Hilmi’ye göre kötülük (*şer*) kelimesinin evren genelinde özellikle de cansızlar dünyasında hiçbir anlamı yoktur. Çünkü bu dünyadaki ahenk ve düzen burada böyle bir problemin bulunmadığının en büyük kanıtıdır. Oysa yönümüzü cansızlar dünyasından canlılar dünyasına ve hele insanlığa çevirdiğimizde kötülüğü bütün dehşetiyle görmek mümkündür. Çünkü insanın yapısı, sosyal bir varlık oluşu ve ihtiyaçları gibi sebepler onun birçok mahrumiyetlere ve belalara mahkûm olmasına neden olmaktadır.²⁵⁰

Diğer taraftan evren insan düşüncesine göre bir zıtlar toplamıdır. Ancak bu zıtlıkların bir arada bulunması ortaya önemli bir ahenk çıkarmaktadır. Örneğin, iyiliğe iyilik diyebilmişimiz, kötülüğün varlığı yüzündendir. Eğer “Kötülük” denilecek bir durum olmasaydı iyiliğin hiçbir anlamı kalmazdı. Ahmet Hilmi’ye göre sadece bu düşüncelerden hareketle İslam’da “İyiliğin ve kötülüğün Hâk’tan olduğu” inancı meydana gelmiştir.²⁵¹ Konuyla ilgili Kur’an-ı Kerim’den şu ayeti delil getirir: “Onlara bir iyilik erişirse, bu Allah tarafındandır derler. Onlara bir kötülük erişirse, bu senin yüzündendir derler. De ki, hepsi Allah tarafındandır.”²⁵² Sadece aklî noksanlığa sahip ve nefesine göre konuşan kişinin bunun aksini söyleyebileceğini ifade eden Ahmet Hilmi, bunun, “Allah kötülüğü sever ve insan kendi fiillerinden ve kötülüklerden sorumlu değildir” demek olmadığının özellikle altını çizer. O, İslam ruhunun iyiliği, iyiliğin kaynağı olan Tanrı’ya, kötülüğü ise sınırlı ve mahrumiyete mahkûm olan insanî nefse bağlamıştır. Buradaki mahrumiyet kavramını “menfi düşünce” olarak ele alan Filibeli,

²⁴⁷ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 74

²⁴⁸ Eş-Şems Suresi, 91/7-8

²⁴⁹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 75

²⁵⁰ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 77-78

²⁵¹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 81

²⁵² Nisa Suresi, 4/78

Sonsuzda yani Allah'ta tanım gereği mahrumiyet bulunmayacağını, dolayısıyla kötülüğün O'na bağlanmasının mümkün olmadığını belirtir.²⁵³ Nitekim “Sana gelen her iyilik Allah'tandır, sana gelen her kötülük de kendindedir”²⁵⁴ ayeti bu gerçeğe işaret etmektedir.

İslam dininin özünde kader meselesinin bu şekilde anlaşılması gerektiği üzerinde duran Filibeli, zamanla bu anlayışta meydana gelen aşınmaların adeta İslam'ın çehresinin değişmesine neden olduğunu belirtir. O, tembellik, cinayetler, sefaletle rıza, yanlış kanaat, zillet vb. müessif hallerin hep bu kader meselesinin yanlış algılanmasından ileri geldiğini ifade eder. Bu nazik akidenin halk tabakasına uygun bir şekilde izah edilememesinden dolayı “Cebriye²⁵⁵=kadercilik” toplumda yaygınlaşmıştır. Filibeli, kaderciliği şöyle tanımlamaktadır:

“Bütün olayların tabiatüstü bir ilk sebep tarafından değişmez bir şekilde önceden tespit edilmiş olduğuna inanan görüştür. Bu görüşe göre her olay kaçınılmazdır. Ne kadar çalışılırsa çalışılacak bir şeyin önüne geçilemez, olmayacak şey de meydana getirilemez. Bu cebriye mezhebidir. Bu rabbanî kudretin ve ilahi ilmin bir neticesidir. Her şey Tanrı'nın kudreti altında olduğundan O'nun dilemesine aykırı hiçbir şey meydana gelmez.”²⁵⁶

Ahmet Hilmi'ye göre bu mesele, fikir hürriyetini söndürmüş ve her türlü şahsi ve sosyal musibetlere karşı “Kader böyleymiş” gibi teslimiyetçi ve fatalist bir yaklaşımın yeşermesine neden olmuştur. O, böyle bir algıya sahip topluluğun, kudretli olan rakibiyle ilk çarpışmasında kırılacağını altını çizerek, ferdî ve fikrî hürriyetin, mesuliyet duygusunun hâkim olmadığı kavimlerde, ilerleme enerjisinin bulunmayacağını ve o kavimlerin yerinde saymaya ve çökmeye mahkûm olduğunu savunmuştur.²⁵⁷

Filibeli, mesuliyet kavramının ilmin, idare ve siyasetin, hükümet ve sosyal hayatın ruhu olduğunu belirtir. Bunun yalnızca dışa karşı değil kişinin vicdanında da yansıma bulmasının önemli olduğunu altını çizer ve benimsenen bu fatalist yaklaşımın buna imkân bırakmadığından yakınır.²⁵⁸ Fatalist yaklaşımı, ahlak ve vazifenin anlamını

²⁵³ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 81-82

²⁵⁴ Nisa Suresi, 4/79

²⁵⁵ Cebriyye; Sözlükte “Bir şeyi ıslah etmek, düzeltmek ve birine zor kullanarak iş yaptırmak” anlamlarındaki c-b-r kökünden türeyen cebriye itikadî bir ekolün adıdır. İnsanların kendine has bir iradeye sahip olmadıklarını, zihnî ve amelî bütün fiillerinin ilahi gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan grupların ortak adıdır. İnsanın bütün davranışlarını Allah'ın iradesine bağlayan ve beşerî iradeyi inkâr eden bu ekolün ilk kurucusu Cehm ibn Safvan'dır. Kurucusuna nispetle bu fırkaya “Cehmiyye” de denir. Bkz. Komisyon, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB. Yay. Ankara 2006, s. 85-86

²⁵⁶ Şehbenderzâde, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* s. 187

²⁵⁷ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, c. II, s. 284

²⁵⁸ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 284

hiçe indiren bir aşırı cebir olarak gören Ahmet Hilmi, bunun gibi yanlış algıların dinî hikmetin kısa zamanda sönmesine yol açtığını belirterek, bunun yerine ise meydanı; şekilciliğin, durağanlığın, ilerleme düşmanlığı fikrinin, ikiyüzlülüğün ve tembelliğin aldığını ifade etmiştir. Bu durumun ahlakî boyutunu da ele alan düşünürümüz, fiillerin ve amellerin hiçbir kıymetinin olmadığı bu durumda, fazilet ve iyiliğin bir tesadüf derecesine düşürülerek bir gaye, amaç ve vasıta olmasının ortadan kaldırıldığını açıklar ve neticede bu durumun insanlarda kötülüğe karşı bulunması gereken geri durma hissini azalmasına yol açtığını savunur. Ortaya çıkan bu durumun ise ahlak ve din bakımından tam bir düşüş olduğunu belirtir ve bunun sonucunda İslam'ın sosyal topluluğunda “havas-avam” gibi pek garip iki sınıfın türediğini işaret eder. Bu taksimin “tenevvür etmiş” (aydınlanmış) ve “tenevvüre muhtaç” (aydınlanmaya muhtaç) şeklinde olmadığını açıklayan düşünürümüz, zaten çoktan beri İslam dünyasındaki aydın sınıfın, en çok aydınlanmaya muhtaç sınıf haline geldiğini ve böyle bir sınıfın kendinden ışık bekleyen halkı aydınlatmasının imkânsız olduğunu düşünür.²⁵⁹ O, İslam'ın ruhunun bu fatalist anlayıştan ne kadar uzak olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Dünyaya İslam dini kadar fatalizm, uydurulmuş mucizeler, tembellik, miskinlik, zorbalık ve mutlakıyetten daha uzak bir din gelmemiştir. Bu davanın tanığı bir taraftan Kur'an ve hadis diğer taraftan ise tarihtir.”²⁶⁰

Öte yandan Filibeli, İslamî rivayetlere karışan birçok İsrailiyyat ve hurafelerin, fatalist anlayışın İslam toplumlarında yaygınlaşmasına neden olduğunu savunur.²⁶¹

Ahmet Hilmi, bu fatalist düşüncenin yanlışlığını ortaya koymak için değişik ayetleri delil getirir. Özellikle hidayet noktasında Allah'ın kudretinin sonsuzluğunu ifade eden ayetlerin İslam toplumlarında yanlış anlaşıldığına değinir. Örneğin “Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi doğru yola iletmezsin. Fakat Allah, dilediği kimseyi hidayete eriştirir. O, doğru yola geleceklere daha iyi bilir.”²⁶² Yine bu minvalde “Allah, kimi doğru yola iletmek isterse, onun göğsünü İslam'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkır. Allah inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir.”²⁶³ O, bu tür ayetlerin hiçbir şekilde insanın nisbi bir kudret ve yeterli iradesi bulunmadığına, insanın özgür ve irade sahibi olmakla birlikte sorumlu olmadığına, bütün âlemlerde keyfilik ve cebrin hükümferma olageldiğine delalet etmeyeceğini belirtir. Bütün bu ayetlerin temel amacı olarak ise, insanın külli kudret ve mutlak

²⁵⁹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 284

²⁶⁰ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 284

²⁶¹ Şehbenderzâde *Üss-i İslam*, s. 73

²⁶² Kasas Suresi, 28/56

²⁶³ En'am Suresi, 6/125

iradeye sahip olamayacağını ve her kudretin üstünde Allah'ın sonsuz kudretinin ve O'nun manevî hedefinin bulunduğunu gösterir. Filibeli, bu bağlamda çok açık ve kesin ayetlerin de bulunduğu işaret eder. Bununla ilgili; “Allah’a yardım edin ki Allah da size yardım etsin”²⁶⁴ ayetini gösterir. O, özgür ve sorumluluk sahibi olmayan bir insana bir şey teklif edilemeyeceğinden hareketle, bu ayetin insana bir sorumluluk yüklediğini ve bu sorumluluğun kadercilik anlayışını ortadan kaldırdığını savunur.²⁶⁵

Filibeli, Hz. Peygamber'in sünnetinde de kesinlikle fatalist bir anlayışın bulunmadığını belirtir ve peygamberimizin bir bedeviye “Deveni bağla sonra Allah'a tevekkül et” sözünü delil getirir. Filibeliye göre, buradaki tevekkül anlayışı, tevekkülün genelde anlaşılan anlamından çok daha farklıdır. Burada Allah resulü bizlere tevekkülü; miskince bir bekleyiş, sorumsuzluk, zorbalık gibi gayri İslamî unsurlar olarak değil, her türlü tedbirden sonra sonucu kalp kuvvetiyle beklemek ve her tedbir ve kuvvetin merciinin Allah olduğunu vurgulamak olarak göstermiştir.²⁶⁶ Ahmet Hilmi, peygamberimizin şerefli hayatının kılı kırk yararcasına incelendiğinde hayatının hiçbir döneminde fatalizmi ve miskinliği ima eden en küçük bir hareket bulunamayacağını savunur. Peygamberimizin sosyal hayatını; eğitim, öğretim, yol gösterme, teselli verme, kurma, emek, yönetme, adaleti uygulama kelimeleriyle özetleyen Filibeli, O'nun bütün bu faaliyetlerdeki mükemmelliğinin Müslümanlar için önemli örnek teşkil ettiğini belirtir. Bütün bu tespitlerden sonra Filibeli Müslümanlara şunları sorar:

“Acaba Hz. Resul'de zerre kadar umutsuzluk ve fatalizm bulunsaydı, Mekke'de bulunduğu süre içerisinde duçar olduğu büyük darbelere ve azaplara karşı koyabilir miydi? Eğer zerre kadar fatalizme sahip olsaydı her adımında bin türlü mihnet ve işkenceye uğradığı ilk risalet döneminde kendini tevhit inancını tebliğe memur eden Allah'ın kudretinden hatta mevcudiyetinden kuşkuya düşmez miydi?”²⁶⁷

Ahmet Hilmi'ye göre, gerçek bir kader veya tevekkül anlayışı bu şekil olmalıdır. Bunun yerine, maalesef; fatalizm, tembellik, miskince tevekkül, sorumsuzluk, zorbalık ve gerilik gibi ne kadar İslam'a ve Müslüman'a yakışmayan tavır varsa Müslümanlar tarafından benimsenmiştir.²⁶⁸ Oysa İslam peygamberi dahi “Emredildiğin gibi dosdoğru ol”²⁶⁹ ilahi emrine binaen mesul ve sorumlu tutulmuştur. İslam'ın ilk yayılma döneminde de bu şuur hâkim iken, bu şuurda sonraki zamanlarda aşınmalar meydana

²⁶⁴ Muhammet Suresi, 47/7

²⁶⁵ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 88, 89

²⁶⁶ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 88

²⁶⁷ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 86

²⁶⁸ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 89

²⁶⁹ Hud Suresi, 11/112

gelmiştir. Bu da İslam toplumlarında düşünce ve yaşayış olarak gayri İslami telakkilerin yayılmasına zemin hazırlamıştır.²⁷⁰

Filibeli, kader meselesini İslamî çerçevede değerlendirerek, bunu günümüz İslam dünyasının önemli problemleri arasında görmektedir. Kader meselesinde bu yanlış algının değişmesi amacıyla Hz. Peygamber'in hayatı boyunca kutsal dava için gösterdiği ceht ve gayreti ve bu gayret esnasında ortaya koyduğu mücadelecî ruhu örnek göstermiştir. İslam'ın ilk dönemlerinde böyle bir ruh olmasından dolayı Müslümanlar seri bir şekilde hem ilim anlamında hem de fetih olarak ilerlemişlerdir. Eğer günümüz İslam dünyası tekrar aynı ivmeyi yakalamak istiyorsa bu ruha sahip çıkmalıdır. Aksi takdirde ilmî ve siyasî anlamda bulunduğu durumu değiştirmesi pek muhtemel görünmemektedir.

1.3. Züht ve Ruhbanlık

Tarih boyunca dinleri ve düşünce dünyasını en çok meşgul eden konulardan biri de hiç şüphesiz zühttür. İslam tasavvufunun da en önemli konuları arasında yer alan züht, tasavvufî yaşantının nüvelerinin ilk görülmeye başlandığı Hz. Peygamber'in hayatından itibaren bu yaşantının önemli bir payandası olmuştur.

Züht, sözlükte “İlgisiz davranmak, yüz çevirmek, rağbet etmemek” anlamında kullanılır. Tasavvufta ise, ahrete yönelmek, dünyaya doludizgin dalmamak, elde mevcut bulunsa bile gönülde mal ve mülk sevgisine yer vermemektir.²⁷¹ Aslında züht, haz ve lezzet veren şeyleri büsbütün terk değil, azaltmak, içine dalmamak, sevgisini gönle koymamak, onlarsız yapamayacak kadar esiri olmamaktır. Nimet peşinde koşmak züht değildir. Peşinde koşup esiri olmadan gelen servet ve zenginliği Allah'ın rahmet ve nimeti olarak bilmeli ve Allah'a gereği gibi şükretmelidir.²⁷²

Kur'an-ı Kerim'de züht kelimesi bir yerde ism-i fail vezninde geçmektedir. “Zaten onlar Yusuf hakkında zahit idiler, O'na değer vermezlerdi.”²⁷³ Ancak züht hayatını destekler mahiyette pek çok ayetler bulunmaktadır. Örneğin: “Dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlencedir. Elbette ki ahret yurdu Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hala akıllanmayacak mısınız ?”²⁷⁴ Yine “De ki, dünya geçimliği azdır, ahret yurdu Allah'a karşı gelmekten sakınan kimse için daha hayırlıdır. Size kıl kadar haksızlık edilmez.”²⁷⁵

²⁷⁰ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 76

²⁷¹ Komisyon, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 722

²⁷² Kamil Yılmaz, *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 183

²⁷³ Yusuf Suresi, 12/20

²⁷⁴ Enam Suresi, 6/32

²⁷⁵ Nisa Suresi, 4/77

Peygamber Efendimizin hadislerinde züht övülmüş ve bunun en güzel örnekleri hayatında görülmüştür. Sahabeden biri peygamberimizin yanına gelip sorar: Ya resulâllah, bana öyle bir amel göster ki, onu işlediğim zaman beni hem Hâk hem de halk sevsin” dedi. Peygamberimiz: “Dünyaya karşı zâhit ol ki Allah tarafından sevilesin. İnsanların ellerindekilere karşı zâhit ol ki, onlar tarafından sevilesin” buyurdu.²⁷⁶

Arapça “Râhib” kelimesinin çoğulu olan “Ruhbân” Kur’an’daki “Sonra bunların peşinden art arda peygamberler gönderdik. Onların arkasından da Meryem oğlu İsa’yı gönderdik ve O’na İncil’i verdik. Kendisine uyanların kalplerine şefkat ve merhamet duygusu koyduk. Kendiliklerinden icat ettikleri ruhbanlığa gelince; Biz onu onlara farz kılmamıştık, Allah’ın rızasını kazanmak için onu kendileri icat etmişlerdi. Fakat ona da gereği gibi uymadılar. Biz de içlerinden iman edenlere mükâfatlarını verdik. Ancak içlerinden birçoğu fasık kimselerdi.”²⁷⁷ Ayette “Kendilerini ibadete adayan Hıristiyanlar” anlamında kullanılmıştır.

Ruhbanlık, insanlardan uzaklaşıp riyâzata çekilerek dünya zevklerini terk etmek ve kendini aşırı bir şekilde ibadete vermektir. Hak dinler ki başta dinimiz olmak üzere böyle bir aşırılığı onaylamamışlardır. Ruhbanlık Hıristiyanlar tarafından icat edilmiştir. Hz. İsa’dan sonra, gördükleri baskı ve zulüm sebebiyle bir kısım Hıristiyanlar toplumsal hayattan soyutlanarak, edindikleri özel mekânlara çekilmişler ve kendilerini ibadete adanmışlardır. Zamanla bu durum bir yaşayış biçimi olarak kendini göstermiştir. Bunu yapanlara “Ruhban” bu uygulamaya da “Ruhbanlık” denilmiştir.²⁷⁸

Öte yandan Kur’an-ı Kerim böyle dünyadan el etek çekerek zahidâne bir yaşam sürmeyi yasaklamıştır. Ayette “Ey iman edenler! Allah’ın size helal kıldığı iyi ve temiz nimetleri (kendinize) haram etmeyin ve (Allah’ın koyduğu) sınırları aşmayın. Çünkü Allah, haddi aşanları sevmez”²⁷⁹ buyrulmaktadır.

Hz. Peygamberde ümmetinin böyle kendini toplumdan tamamen soyutlayarak zahidane bir yaşam sürmesini kesinlikle tasvip etmemiştir. Rivayet olunuyor ki, bir gün peygamber efendimiz sahabe efendilerimize kıyameti anlatmış ve onlara son derece önemli uyarılarda bulunmuştur. Ashap bundan etkilenerek Osman ibn Maz’un evinde toplanmışlar ve daima oruçlu olmaya, döşek üzerinde uyumamaya, etli ve yağlı yiyecekler yememeye, kadınlara yaklaşmamaya, koku sürünmemeye, dünyayı terk etmeye, eski ve yırtık elbiseler giyip yeryüzünde dolaşmaya, erkekliklerini kesmeye

²⁷⁶ Yılmaz, *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 30

²⁷⁷ Hadîd Suresi, 57/27

²⁷⁸ Komisyon, *Kur’an-ı Kerim ve Meali*, DİB. Yayınları, Ankara, 2010, s. 540

²⁷⁹ Maide Suresi, 5/87

oybirliği ile karar vermişlerdir. Derhal bu haber Resulullah'a ulaşmıştır. Dolayısı ile onlara; "Ben böyle emrolunmadım. Muhakkak ki nefsinizin üzerinizde bir hakkı vardır. Binaenaleyh oruç tutunuz, iftar da yapınız. Ayak da olup namaz da kılınız. Uyku ihtiyacınızı da karşılayınız. Ben namaz kılarım, uyku da uyurum. Oruç tutar iftar da yaparım. Eti de yağı da yerim. Helal olan eşlerimle beraber de olurum. Benim sünnetimden yüz çeviren benden değildir." Buyurmuş ve yukarıdaki konu ile ilgili ayet bunun için nazil olmuştur.²⁸⁰

Bu ön bilgilerden sonra Ahmet Hilmi'nin bu bağlamda ortaya koyduğu düşüncelerine geçebiliriz.

Ahmet Hilmi her şeyden önce, Hz. Peygamber'in diğer dinlerin mensuplarının uğradığı aşırılıklardan ümmetini kurtarmak için gerekli tedbirleri almasına rağmen yine de dinlerin üzerine musallat ve bela olarak gördüğu aşırı züht ve ruhbanlığın İslam dininde de yer bulmasından yakınmıştır. Öyle ki bunun ilk nüvelerinin tâbiîn döneminde ortaya çıktığını ifade etmiştir.²⁸¹ O, dinde yeri olmayan bu aşırı anlayışların İslam dünyasında nasıl zemin bulduğuna şöyle işaret etmiştir:

"Dinimizde hiçbir zaman ruhbanlık yoktur ve hiçbir vakitte ruhban sınıfı oluşmamıştır. Fakat âlimler, şeyhler ve bütün din adamlarının seçkinlerden oluşmuş bir sosyal sınıf şeklini alması ve sonra da bu sınıf mensuplarına sayılı imtiyazlardan başka maaşlar ayrılması, ilim erbabı arasına maişet temini fikrine hizmet eden adamların karışmasına, bu sınıfın lüzumundan fazla kalabalıklaşmasına yol açmıştır. Bu da ruhban sınıfından gelen zararların bir kısmını vermiştir."²⁸²

Ona göre bu iki sebep, Kuran'ın ve Hz. Peygamber'in emrine rağmen kısa süre içinde İslam ilim dünyasında akla muhalif pek başka nazariyelerin doğmasına yol açmıştır.²⁸³ Zühdün saf ve doğru haddinin içtimaî topluluk için faydalı olmasa bile zararlı olmadığına değinen Filibeli, saflık, doğruluk ve zahitliğin çok zor olmasından dolayı şekilciliğe kaçan zahitliğin yaygınlaştığını belirtir. Bu durumun ise İslam toplumlarında gevşeklik, ümitsizlik, şekilcilik gibi kötü hallerin ortaya çıkmasına sebep olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁴

Bu bağlamda döneminde Osmanlı toplumu içerisinde önemli bir yere sahip olan tekke ve zaviyelerin ıslah edilmesi gerektiği üzerinde de duran Ahmet Hilmi, buraya bağlı dervişlerin içlerinde samimi olanların yanı sıra riyakâr ve samimiyetten yoksun

²⁸⁰ Yazır, Elmalılı Muhammet Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Akçağ Yay. c. III, Ankara, 1998, s. 266-267

²⁸¹ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, c. II, s. 282

²⁸² Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 282

²⁸³ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 283

²⁸⁴ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 283

kimselerin de bulunduğunu belirtir. Dolayısıyla Filibeli bu alanda şöyle bir ıslahat yapılmasını önerir:

1) Meclis-i Meşâyih ki, Memalik-i Osmaniye’de mevcut tekayanın, dervişânın zahiren, bâtınen merci-i mahsusu olması gerekir. Maatteessüf hâl-i hâzırînın –ezhar cihet– derece-i kifayede olmadığı görülmektedir Binaenaleyh evvel emirde Meclis-i Meşâyih ıslah edilmeli.

2) Şeyhlik, emlak ve emvâl gibi pederden evlada intikal etmemelidir. Ehliyet ve liyakat aranmalıdır. Celaleddin-î Rumî, vefatından sonra yerine oğlu Sultan Veled değil vasiyetleri mucibince Hüsametdin Çelebi geçmiştir.

3) Tekkelerin evkaf-ı asliyesi meydana çıkarılmalı, zayi olanları iade ve tazmin edilmelidir ki gelen, giden züvvar ve müsafirîn alâ kadari’l-imkan i’zaz ve ikram edilebilsin. Çünkü tekkeler sadece dervişlere değil herkese açıktır. Bir insan hangi mezhep ve meslekte bulunursa bulunsun istediği tekkeye gider, istediği kadar kalır. Niçin kaldın, ne zaman gideceksin, diye sorulmaz.

4) Tekkelerin bir intizam içinde olması için ehl-i tarikten hâl-î aşına, huluk-ı müfettişler bulunmalı ve bunların tefrişatı yalnız İstanbul’a münhasır olmayıp Memalik-i Osmaniye’de mevcut umum tekkelere teşmil edilmelidir.²⁸⁵

Toparlayacak olursak, Hıristiyan menşeli olan ruhbanlık hiçbir şekilde İslam dini tarafından benimsenmemiştir. Züht konusuna geldiğimizde ise, ayetlerde ve peygamberimizin hayatında, hadislerinde bu mevzunun bulunduğu dair konular mevcuttur. Dolayısıyla burada zühdün İslam’da olup olmadığından ziyade nasıl olması gerektiğidir. Aslında züht, dünyayı tamamen terk edip çalışmayı bırakmak, dünya lezzetlerine sırt çevirip, kuru ekmek yiyerek aba giymek değildir. Dünya lezzetlerinin kölesi olmamak, lezzet veren şeyleri azaltmak ve dünyaya aşırı dalmamaktır. Zühdün aşırısı ise İslam toplumlarında gevşeklik, şekilcilik gibi kötü hasletler ve aklî düşünceye muhalif alternatif düşüncelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Zaten Filibelinin de en çok üzerinde durduğu ve eleştirdiği şey de budur. Yoksa o, zahitliğe karşı çıkmamaktadır. Öte yandan Filibeli Osmanlının sosyal yaşamında önemli bir yere sahip olan Tekke ve zaviyeler konusunda ise ıslahatın nasıl olması gerektiği konusunda bir model ortaya koymuştur.

²⁸⁵ Şehbenderzâde, *Hikmet Yazıları*, s. 318-319-320

1.4. İlim ve İlerleme Düşmanlığı

Ahmet Hilmi'ye göre, ilim kelimesi ilerlemenin değerini anlamış herkes için büyük bir değer taşır. Çünkü bugünkü sanayi ürünleri ve ilerleme hep ilim sayesinde olmuştur. Bu noktada felsefî ilim önemli bir yere sahiptir. Çünkü ilim ve felsefe insanlığın iki uçağıdır. Bunların biriyle görünen âlemde, diğeriyle manevî âlemde dolaşılır. Öte yandan dinlerin temeli olan naklî ilimler ile fen ve felsefî ilimler arasında hiçbir şekilde bir rekabet ve düşmanlık söz konusu değildir, birbirlerine karşı bir üstünlükleri de yoktur. Onlar makinenin dişlileri gibi birbirlerini tamamlamaktadırlar. Beşeriyet bu üç ilme de muhtaçtır, çünkü bunların her biri beşeriyetin bir ihtiyacını karşılamaktadır. Bunlardan herhangi birinin reddedilmesi ise beşeriyette bir maraza sebebiyet verir.²⁸⁶ Filibeli bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Fen, felsefe ve din; beşeriyeti müftakir (muhtaç) kılan üç nevi ihtiyaçtır ki birinci ile maişet ve merakını, ikinci ile aklını ve üçüncü ile ruh ve kalbini gıdalandırır. Bunlardan birini inkâr, fitrat-ı beşerin ihtiyacını anlamaktan mütehasıl bir dalalet, bir marazdır.”²⁸⁷

Ahmet Hilmi'ye göre, aklî ve felsefî ilimlerin temeli olan akla, İslam'dan başka hiçbir din ciddi şekilde ehemmiyet vermemiştir. İslam dininin akıl ve ilim konusundaki bu kesin duruşu, bir dereceye kadar mezheplerin ihtiyaçları sebebiyle ve diğer taraftan âlimlerin anlayış tarzları yüzünden belli bir zaman sonra zedelenmeye başlamıştır. Zamanla ortaya çıkan bu zedelenme, naklî ilimleri aklî ilimlerin önüne geçirmiştir. İlim sadece ibadet ve hukuk kaidelerine, tefsir ve hadislere dair bilgilere hasredilerek aklî ve kevnî ilimler değersizleştirilmiştir. Hatta bu ilimler uhrevî âlem için saadet ve takvaya aykırı sayılmak istenmiştir. Kevnî ve aklî ilimler ile dinî ilimler arasındaki bu rekabet İslam'ı garip bir şaşkınlık berzahına atmıştır. Hâlbuki bu iki şıktan hangisi galip gelse her halükârda bu durum İslam toplumunun düşüşüne neden olacaktır. Çünkü din hissini zayıflaması, güzel ahlâkı, fedakârlık hislerini berbat edecek; sanayi ve ilimlerin zayıflaması ise ilerleme ve saadeti mahvedecekti.²⁸⁸ Düşünürümüz bu bağlamda İslam tarihinde ortaya çıkan şöyle ilginç bir anekdot paylaşır:

“Sosyal bir topluluğun ilerlemesine yol açan ilimleri, fenleri ve sanayi en çok himaye eden hükümdarlar, sırf İslamî görüşle yapılan değerlendirmede en makbuller arasında sayılamayacak olanlarıdır. Bilakis takva sahibi ve zahit hükümdarların zamanlarında ise seçkin

²⁸⁶ Uludağ, *Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, s. 124

²⁸⁷ Uludağ, *a.g.e.*, s. 124

²⁸⁸ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 283-284

dinî sınıflar ağır bastığı vakit, ilimler ve fenler azalmaya, akıl düşkünlüğe uğratılmaya çalışılmıştır.²⁸⁹

Ahmet Hilmi, İslam toplumlarında dinî hassasiyetin zayıflamasıyla birlikte bir ahlakî çöküntünün baş gösterdiğini, daha sonra sanayi ve ilimlere rağbet gösterilmemesi ile birlikte bu düşüşün hızlandığına değinir. İslam'ın sadece itikadî emirlerden ibaret olmadığını, hukuk ve sosyal hayata ait esas kaidelerini içerisinde barındırdığını belirtir.²⁹⁰ Buradan hareketle o, dinî akidelerin, maişet ve sosyal hayat üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışmıştır.

Düşünür bu noktada, toplumun selamete ulaşmasını sağlayacak iki zümrenin varlığından bahseder ki bunlar;

- 1) Öğretmenler, düşünürler ve teknik elemanlar,
- 2) Din hizmetlileridir.

O, bunları milli terbiye ile mükellef olmalarından dolayı en aziz ve en değerli zümreler olarak görmekte birlikte, bu iki zümrenin özellikle ilim adamlarının şu ana kadar üzerlerine düşen görevi hakkıyla yerine getiremediklerinden yakınır.²⁹¹

1.5. Dini Bilgiler İle Bilimsel Bilgilerin Bağdaştırılmaması

Ahmet Hilmi, toplum olarak kurtuluşumuzu, tabiî ilimleri, maarifi ve bütün ilerleme ve terakki meyvelerini, dinimize, sosyal saadet ve refahımıza yararlı hale getirmekle bulabileceğimizi savunur. Ancak ulemanın, bugünkü bilimsel zihniyetle, zaman ve çevreyle uyumsuz söz ve telkinlerinin bu işi imkânsız hale getirmesinden ve bu durumun İslam toplumlarını garip ve acıklı bir çaresizliğe sürüklemesinden yakınmaktadır. Ona göre bu acıklı çaresizlikler; ya tabiî ilimleri, doktrinleri veya inkâr felsefesini olduğu gibi kabul edip bunların tesiri altına girerek din ve milliyetinden uzaklaşmakla veya ilimlerden ve fenlerden nefret etmek suretiyle cahillik batağına saplanmakla meydana gelir.²⁹² Filibeli, bu durumu şu şekilde örneklendirir:

“Bir mektepli düşününüz ki, gök denilen şeyin ‘nazarî olarak’ ‘esîr (ether)’ ile dolu, sonsuz bir saha olduğunu; havanın, bazı seyyareler etrafında hudutlu bir gaz küresinden ibaret bulunduğunu ‘ilmî bir hakikat, tetkik ve tecrübe mahsulü’ olarak okuyor. Sonra da vaaz dinlemek istediği vakit, vaizin altın ve gümüşten yapılmış gök tabakalarını dinliyor. Acaba bu

²⁸⁹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 283

²⁹⁰ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 283

²⁹¹ Şehbenderzâde, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* s. 14

²⁹² Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, c. II, s. 308

şaşırması dimağ, şu birbirine zıt iki fikirden hangisini kabul, hangisini reddedecek? Aynı zorluğu bütün ilimlere ve felsefeye şümullendirirsek, meselenin dehşeti ortaya çıkar.”²⁹³

O, eskilerin sözlerini hatadan uzak ve değişmez düsturlar olarak kabul edip bununla birlikte bugünkü ilmî zihniyeti de reddedecek olursak; ya cahil, mahkûm ve sefil duruma düşeceğimizi ya da ismen Müslüman olup dine düşmanlık gösteren kişiler olacağımızı savunur.²⁹⁴

Bu bağlamda Muhammed Abduh’un, Efganî’nin ve Ahmed Han’ın İslam dünyasında ortaya koydukları ıslahat çalışmalarına da değinen Filibeli, bu çalışmalara İran ve özellikle İstanbul ulemasının tepkisiz kalmasını eleştirir. Muhafazakârlıkta ve eskiye düşkünlükte bu iki merkezin en büyük taassuba sahip olduğunun altını çizen düşünüyoruz, bu reform teşebbüsleri sayesinde Mısır’daki Ezher’in İslam dünyasında en modern ve muntazam medrese haline geldiğini açıklar.²⁹⁵

Ahmet Hilmi, İslam dininin hikmet ve hakikati itibarıyla ilimlerin ve fenlerin aleyhinde bulunmayacağını belirtir. İctihatların meyveleri olan ve İslamî hakikatlerin yerini tutan fikir sistemleri ile fennin bir arada bulunmasının artık mümkün olmadığına değinmiştir. O, bu noktadaki tespitini şöyle açıklamaktadır:

“Bir taraftan bugünün fen ilimlerinin öğrenilmesini teşvik edeceksin diğer taraftan bu fenleri zararlı ve yanlış gösteren fikir sistemlerinin olduğu gibi sürdürülmesinde ısrar edeceksin. Bu durum içinden çıkılmaz bir çukurdur.”²⁹⁶

Filibeli, bu bağlamda, Batı’da Katolikliğin neticesiz tecrübeler yaşadığını, sonuçta fennî ve ilmî hakikatler önünde gerileyerek, evvelce din ve imana aykırı gördüğü hususları, yavaş yavaş kabul etmek zorunda kaldığını ifade eder. Hıristiyan dünyasında meydana gelen din-bilim husumetinin zamanla kanlı bir mücadeleye dönüştüğünü belirten düşünüyoruz, bizlerin de hakiki reform yapmak yerine, Katolik mezhebinin yapmış olduğu bu tali içtihatlar tecrübesini yaşamamız halinde, benzer şekilde uğursuz bir netice ile karşılaşacağımızdan şüphe etmez.²⁹⁷

Filibeliye göre, bugünün bütün kavimleri, Avrupa fen ve hüner mahsullerinin bağımlısıdır ve bunlar Avrupa ile aynı seviyeye gelmedikleri müddetçe esaretten kurtulmaları mümkün değildir. Bu mücadele meydanında İslam’ın rakibi herhangi bir din olmadığı için vuruşması muhtemel değildir ki olması halinde vuruşacağı da

²⁹³ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 308

²⁹⁴ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 309

²⁹⁵ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 310-311

²⁹⁶ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 311

²⁹⁷ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 311

muhakkaktır. Fakat bütün dinler gibi, İslam dininin de rakibi ve karşıtı, başka bir din değil, hür düşünce ile ilim ve felsefedir.²⁹⁸

Ahmet Hilmi, İslam dünyası olarak Avrupa medeniyeti karşısında durabilmemiz ve onunla mücadele edebilmemiz için, mutlaka Avrupa'nın zihniyet ve teknolojisine sahip olmamız gerektiğini açıklar. Ancak bugünkü şartlarda böyle bir inkılâbın mümkün olmadığını, olsa dahi bunun İslamiyet'in mahvına neden olacağını ifade eder. Çünkü Batı medeniyetini körü körüne taklit yoluyla veya bugünkü sosyal hayat ve yaşayıştan uzak Ortaçağ dimağının mahsulü olan bir içtihadı yaşatmaya kalkışarak yapılacak bir inkılâbın, değişimin zaruri şartının İslam kaidelerinin ortadan kalkmasıyla sonuçlanacağını muhakkak olduğunu altını çizer. Bu şartlarda inkılâbın olmasının mümkün olmadığını gören Filibeli, o halde ne yapmalıyız, diye sorar. Onun bu soruya cevabı ise; dinî his ile fennî düsturları bağdaştırmak ve her ikisini birbirine yardımcı kılmaktır. Bunun için güçlülere göğüs gelecek, pek yüksek ve âlicenâbâne himmetlere ihtiyaç duyulduğuna değinen Filibeli, yapılacak bu çalışmaların evvela ilmiyenin daha sonra fertlerin büyük çoğunluğunun karşı koymasına ve düşmanlığına sebep olacağını savunur.²⁹⁹

O, ulemanın bu noktada göstereceği tepkiyi geçmişte yaşadığı bir tecrübeden hareketle şöyle ifade eder:

“Kurban kesmek fakihlerin çoğu tarafından sünnet ve yalnız bir tanesince vaciptir. Bizler de kurban paralarının ‘farîza-i i’ dâd’ (savaşa hazırlanma gereği olan farz) karşılığı olarak, Osmanlı Donanması'nın, yani halifelik merkezinin güçlenmesine harcanması için teşebbüste bulduk, fakat ulema tarafından bizlere verilen olumsuz cevap, onların zihniyetlerini tamamıyla bildirdi.”³⁰⁰

Filibeliye göre, ulema, insan bilgisinin bugünkü derecesine ve bugünkü ilmin kuvvet ve tesirine vakıf olmadığından, bugünü tahlil ve değerlendirmede yetersiz kalmıştır. Bu da onlarda sekiz yüz veya bin yıl önce söylenen bir fikrin yaşatılmasına ve bunun İslam toplumlarının kalkınması için itici bir güç olabileceği anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böyle bir zihniyete sahip kişilerle, ıslahat ve yenileşme arasında münasebet kurmak, duraklama faktörlerinden ilerleme beklemek kadar boş ve anlamsızdır. Bunlar İslam'ın hedef olduğu tehlikeleri görmekten ve bu tehlikeleri meydana getiren sebepleri anlamaktan çok uzaktır. Eğer bugünkü ilim ve fenleri,

²⁹⁸ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 313

²⁹⁹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 313

³⁰⁰ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 313

Avrupa'nın zihniyetini ve teşkilatını kavramış bilginler yetişebilirse, o vakit meselenin rengi değişebilir; böyle bilginlerin yetişmesi için ise en az yarım asra ihtiyaç vardır.³⁰¹

Avrupa medeniyetinin, ilerlemede, teşebbüste ve icrada en önemli vasfının sürat olduğunu vurgulayan Ahmet Hilmi, bu medeniyet karşısında hiç olmazsa bir savunma vaziyeti alabilmemiz için çabuk ve pratik tedbirler almamız gerektiği üzerinde durur. O, bu tedbirleri genel olarak iki kısımda değerlendirir:

1) İslam ülkelerinin her birine has mahallî tedbirler.

2) Umumî (genel) tedbirler.³⁰²

Birinci kısım tedbirlerden bize ait olanları şu şekilde açıklar:

a) İlmiye sınıfının vazife ve taksimi:

Düşünürümüz, halk arasında yayılan zararlı fikirlerin dinî hislere zarar vermeden ortadan kaldırılması gerektiğini ifade ederken bunun ancak o fikirleri yayanlar vasıtasıyla mümkün olduğunu belirtir. Böyle bir gaye için de evvelâ ilmiyenin vazifelerinin belirlenmesi ve kategorilere ayrılması gerektiğini açıklar.

b) Medreselerin, yeni mekteplerin şekline ve metoduna uydurulması:

Ahmet Hilmi, medreselerdeki idare şeklini, usul ve zihniyeti, zaman ve ilerilik konusuyla alay etme olarak görmektedir. Başka memleketlerde, geçmiş devirleri göstermek, eski ile yeni arasındaki farkı anlatmak için müzeler olduğunu, bizlerde ise bu vazifeyi medreselerin yerine getirdiğini iddia eder. Medreselerin modern ilim okullarından çok geride olduğunu ve ciddi bir ıslahata tabi tutulması gerektiğini beyan eder. O, mantık ilminden hareketle medrese ve Batı tarzı okul eğitimini şöyle karşılaştırır:

“İdadîlerde bir senede kolayca öğretilen mantık ilminin, medreselerde, Arapça olarak, senelerce ders olarak okutulmaktadır. Sonunda mantık ilmini yazılarda ve edebiyatta uygulayacak talebe bile yetişmediği dikkate alınır, bu medreselerde, altıda bir asırlık hayatın yok edilmesi uğrunda öğrenilen bilgilerin, iyi bir tahsil ile dört yılda ele geçeceği şüphesizdir.”³⁰³

c) Tedrisatın düzeltilmesi:

Tedrisata yeni fen bilimlerinin ilave edilmesi hususuna önem veren Filibeli, özellikle kırsal bölgelerde eğitim işleriyle ilgilenen imamların âlim olmasalar bile en azından sosyal vazifelerini yerine getirebilecek düzeyde, basit ilimlere sahip olmasının

³⁰¹ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 314

³⁰² Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 314

³⁰³ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 315

gerekliliği üzerinde durur. Çünkü onlar, köy veya kasaba çocuklarını terbiye etmekte birlikte milletin genelinin beynine ilk fikir tohumlarını atmaktadırlar.

d) Nahiyelerin manevî idaresine iktidarı olan özel bir sınıfın yetiştirilmesi:

Her dinin bilhassa ümmetin geneli nezdindeki anlaşılma şekli ve tesiri, din adamlarının fikrî seviye ve meziyetleriyle orantılıdır. Din adamlarının ilmî anlamda çok birikimli olması bu millete her bakımdan olumlu yansıtacağı muhakkaktır.³⁰⁴

Umumî tedbirlere geldiğimizde ise, düşünürümüz bunu, kendisi küçük anlam olarak büyük nitelendirdiği “içtihat” kelimesiyle açıklamaktadır. İçtihat denildiği an ilmiye sınıfını bir titreme aldığı belirten Filibeli, onlara göre eski müçtehitler seviyesinde âlimler yetişmediği için içtihat kapısı kapanmıştır. O, ulemanın ortaya attığı “İçtihat kapısı kapandı” sözünün, ruhî ve içtimaî ihtiyaçlara çare arama imkânı kalmadı, anlamına geldiğini belirtir ve böyle bir sözün, bir sosyal topluluğun dinî hislerine ve ihtiyaçlarına idam hükmü vermekten öte bir anlam taşımadığını ifade eder. Ahmet Hilmi, eski cemiyetleri öküz arabasına, bugünkü cemiyeti ise şimendifere benzeterek, içtihadın gerekliliği hususunu şu şekilde izah eder:

“Acaba öküz arabasının güzel bir şekilde yapılması, faydasının artırılması vesaire için yapılan bir talimatlar manzumesi ile şimendifer yapmak ve hatta şimendifer idare etmek mümkün müdür? İşte, bugünkü medenî ihtiyaçlarımız bakımından eski içtihatların ekserisinin, öküz arabası talimatı derecesinde kaldığı, yalnız mantıken değil, maddî eserleriyle sabittir. Bildikleri, adî araba idaresine yeterli olanlarla, şimendifer idaresi mümkün olmadığından, âlimlerimiz, ilerleme ve gelişmeden çekinmekle, kendi topluluklarına idam hükmü veriyorlar, demek ki intihar ediyorlar.”³⁰⁵

İçtihadın gerekliliği üzerinde bu şekilde hassasiyetle duran Filibeli; günümüzde içtihat nasıl yapılmalıdır, sorusuna da cevap aramıştır. Henüz uyanışın başında bulunulması ve hakiki âlimlerin azlığından dolayı, şahsi ve münferit içtihatların İslam toplumlarına faydasından çok zararının olacağına işaret eden Ahmet Hilmi, İslam âleminde gerçekten faziletli ve ilim sahibi 40-50 kadar âlimden mürekkep bir “Yüksek İçtihat Meclisi”nin oluşturulmasının gerekliliği üzerinde durur. Bu meclisin İslam Hilafet Makamı’nın yanında ve himayesinde, dünyadaki Müslüman milletlerin meşhur mütefekkirlerinden teşekkül edecek yüksek bir heyetin çalışmaları neticesinde oluşturulacak faydalı içtihatların, Müslümanlar tarafından ameli prensipler olarak kabul edileceğini düşünür. Filibeli bu noktada, sosyal işlere temas eden ve artık bu zamanda

³⁰⁴ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 314-315

³⁰⁵ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 316

faydaları kalmayan içtihatların değiştirilmesi ve yenilenmesine öncelik verilmesi gerektiğini belirtir.³⁰⁶

Ahmet Hilmi'nin çağdaşı olan dönemin İslamcı düşünürleri de içtihat kapısının, İslam'ın zamanlar ve olaylar karşısında varlığını ve canlılığını koruyabilmek için kapatılmayacağını savunurlar. Onlara göre, XII. yüzyıldan bu yana içtihat kapısı kapatıldığı ve taklide bel bağlanıldığı için İslam dünyası gelişmelerin dışında kalmış, dinamizmini kaybetmiş ve gerilemiştir. Bu nedenle İslam'ın gelişmesi ve ilerlemesi isteniyorsa içtihat kapısı mutlaka açılmalıdır.³⁰⁷

Filibelinin çağdaşı olan dönemin İslamcı düşünürleri içtihat kapısının açılması gerektiği hususunu şu nedenlere dayanmaktadırlar:

1) İslam dini yeni meselelerle karşı karşıyadır ve bunlara zamanın şartlarına göre çözüm bulunmalıdır.

2) İslam dünyasında birliği temin etmek için mezhepleri birleştirmek, en azından mezhepler arası ihtilafları asgariye indirmek için onları törpülemek, anayasa ve kanunlaştırma hareketlerinde bütün mezheplerden faydalanabilmek, onlardan zamanın şartlarına en uygun olan hükümleri tercih edip almak gerekliydi, bunun içinse içtihat yolu açık olmalıdır.

3) Batı medeniyetinden yeterince faydalanabilmek, gerekenleri alabilmek ve bir ölçüde tenkitleri karşılayabilmek için de içtihat kapısı sonuna kadar açık olmalı.

4) Dönemin İslamcıları içtihat yoluyla eski ulemanın hâkimiyetini kırarak büyük bir yetki ve hâkimiyet alanını ele geçirmeyi de umuyorlardı. Yine bu nedenle içtihat kapısı açık tutulmalıydı.³⁰⁸

Ahmet Hilmi'ye göre, oluşturulacak bu İçtihat Meclisi'nin bu bağlamda ele alıp karara bağlayacağı ilk şey “Tevhîd-i Mezâhib” (Mezheplerin Birleştirilmesi) olmalıdır. Bu umumî mezhep ise Kuran'ın ruhuna en yakın ve bugünkü ihtiyaçlara en çok cevap verebilir nitelikte olmalıdır. Bu mezhebin en belirgin vasıfları “Hikmet ve Sîret” (Bilgi ve Ahlak) olmalıdır. Öyle bir zamanda yaşıyoruz ki, ibadet esnasında ayağın şöyle konulacağından, elin böyle tutulacağından, velhasıl şekilcilikten doğmuş anlaşmazlıkları yaşatmak dinî hissi öldüreceği için, dine karşı bir cinayettir. Oysa din,

³⁰⁶ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 316-317

³⁰⁷ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. I, s. 55

³⁰⁸ Kara, *a.g.e.*, s. 55-56

dinî his ve duygu ile ayakta durur, şekil ile değil. Dolayısıyla şekil değil, hikmet ve sîret bu mezhebin temel özellikleri olmalıdır.”³⁰⁹

Yine Filibeliye göre bu noktada ele alınıp değerlendirilmesi gereken diğer bir konu ise ‘Tevhit Fikri’dir. Ona göre, tenzih ile teşbih arasına sıkıştırılmış bu fikri, ikinci derecedeki bu fikirlerden kurtarıp meydana koymak gerekir. Tevhidî fikir, bugünkü ilmin son sözü olduğu gibi, akıllı ve düşünen insanlığın, sonsuza kadar son sözü olmalıdır. Düşünürümüz, bugün İslam coğrafyasında ‘Ne şöyledir, ne böyle’nin ifratıyla boşluğa ulûhiyet atfedenlerden itibaren, insana tapıcılara, türbe ve hatıralara tapanlara kadar İslam’ın ruhuna uymayan birçok inanç şekillerinin ortaya çıkmasından yakındır. Öyle ki ilahi vahdetin aslî unsuru demek olan ‘Mekândan Münezzehlik’ fikrine bile uymayan makbul mezheplerin varlığından bahseder ve bunu şu şekil örneklendirir: “Kuzey ve Orta Afrika’da yayılan ve sonraki Maliki imamlarından birinin yazdığı bir eser gördüm ki, bunda, ‘Bütün mekânlarda ilmiyle mevcut ve arş üstünde zatıyla mevcut’ yazılmıştı. Oysa bu ihtiyatsızlık, milyonlarca Müslüman’ı ‘Arş denilen mekânda mukim bir Tanrı’ fikrine sürüklüyordu.”³¹⁰

Ahmet Hilmi’ye göre, bütün bu yaşananlara ve umutsuz tabloya rağmen intibah-ı İslam (İslam’ın Uyanışı) başlamıştır. Tevakkuf ve atalet devri zamanını doldurmuş, yerini teceddüt ve tekâmül devri almıştır. Ancak bu intibahın semerelerinin devşirileceği zaman ise pek uzaktır. Bunun için çok sebat ve metanet gerekecektir. Bu yolda savaş verecek olan intibah-ı İslam rehberlerinin büyük mukavemet ve müşkülata maruz kalacakları muhakkaktır. Bütün bu müşkülât ve mukavemetler ise kendi içerimizde olacaktır.³¹¹ Filibeli, intibah-ı İslam rehberlerinin karşılaşacağı bu müşkülât ve mukavemet durumlarının neler olacağını şu şekilde ifade eder:

“Asırların vicdan-ı ümmete tab ve hak ettiği alışkanlıkların, tarz-ı tefekkürün tebdili; mevcut fikirlerden dinin ruhuna, terakki ve tekâmül emeline muvafık olmayanlarının tefrik ve tarhi ne kadar büyük himmetlere, büyük gayretlere muhtaçtır. Ayât ve ehâdise istinat ettirilmiş olmakla birlikte, teferruatı ve tatbikatı itibarı ile zaman-ı zuhurunun muhiti (Ortaya çıkış zamanındaki şartlar), varlık ve tarih bilgilerinin tesiratından bittabi kurtulamamış olan bu suretle terakki ve tekâmül ile birlikte yürütülemeyen nice müçtehidatlar (içtihatlar) vardır. Bunların zamana muvafık ve tekâmülatı haiz müçtehidata tahvili ne kadar uzun tettebbuata, ne kadar inatçı sebatlara vabestedir (bağlıdır).”³¹²

³⁰⁹ Şehbenderzâde, *İslam Tarihi*, c. II, s. 317

³¹⁰ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 317

³¹¹ Şehbenderzâde, *Senusiler ve Sultan Abdülhamit*, s. 107

³¹² Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 107-108

İntibah-ı İslam erlerinin ise İslam dinini, hikmetini ve ilerlemenin bütün usul ve esaslarını kavramış Müslüman Türk gençlerinin olduğunu ifade eden Ahmet Hilmi, bu gençlerin ne İslam'ı terke ne Livay-ı Hamd-ı Muhammedî'nin gölgesinden çıkmaya ne de orta çağlara mahsus bir hayat-ı bedeviyaneye mahkûmiyete razı olmadıklarını vurgular.³¹³

Sonuç olarak İslam dini hiçbir şekilde ilmin ve fennin karşısında yer almamıştır. Din ilimleri ile fen ilimleri birbirinin rakibi değil, birbirlerini tamamlayan unsurlardır. Dolayısıyla ikisini de birbirine yardımcı kılacak bir çalışma ortaya konmalıdır. Bunun için de iyi bir mücadele ve sebat gerekir. Bu bağlamda ortaya konulacak ilk çalışma, eğitim ve öğretim ciddi bir ıslahata tabi tutulması olmalıdır. Bununla birlikte bugünün durum ve şartlarına cevap veremeyen dini durumlar için tekrar içtihat kapısı açılmalıdır. Bu içtihatlar ise münferit olarak değil, uluslararası bir İctihat Meclisi tarafından yapılmalıdır. Aynı zamanda bütün mezhepler umumî bir mezhep altında birleştirilmeli ve tevhid fikri tekrar ele alınmalıdır. Bütün bu yoğun ve toplumun tepkisine neden olabilecek çalışmalar içinse iyi bir mesaî, sebat ve mukavemet gereklidir. Bütün bu çalışma ve zorlukları ancak Müslüman gençler göğüsleyebilir. İntibah-ı İslam erleri de bunların ta kendileridir.

³¹³ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 108

SONUÇ

İslam dünyasının geri kalan kısmına paralel olarak XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin duraklamaya başlamasıyla birlikte devletin bu durumdan nasıl kurtarılabilceği meselesi Osmanlı mütefekkirlerini yoğun bir şekilde meşgul ettiğini müşahede etmekteyiz. Söz konusu hayatî soruna çözüm olarak o dönemde şu üç görüşün öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki, “Asr-ı Saadetçiler” adını verdiğimiz kişilerin görüşü olup bunlara göre, duraklama ve gerilemenin sebebi bidatler, yani doğru İslam anlayışı ve yaşantısından uzaklaşmaktır. Bu nedenle Hz. Peygamberin tebliğ ettiği o saf İslam tekrar kâmil mânâda ihyâ edilir ve yaşanırsa bu sıkıntılı gidiş durdurulabilir. “Kadıızâdeliler” olarak nitelendirilen ikinci gruba göre de Osmanlı Devleti zaten 1450-1550 yılları arasında ideal bir siyaset ve toplum yapısına ulaşmıştır. Dolayısıyla Asr-ı Saadet dönemine gidilmesine gerek yoktur. 1550 yılından sonraki süreç iyi analiz edilip bu süreçteki aksaklıklar ortadan kaldırıldığında iyi bir netice elde edilebileceğini savunurlar. Başlıca savunucuları Kınalızâde, Kâtip Çelebi, Naîma olan üçüncü düşünceye göre ise, İbn Haldun'un kavramsallaştırdığı ve formüle ettiği “Üç Durum Yasası” (gelişme, duraklama ve çökme) çerçevesinde Osmanlı yıkılma dönemine girmiştir. Bu çöküşü durdurmak mümkün olmasa dahi birtakım tedbirlerle geciktirilebilir. Bu tedbirler, körü körüne Batı'yı taklit etmek yerine, Osmanlı'nın kendi yapısına uygun bir siyasî ve toplumsal ıslahat modeli geliştirmek olarak özetlenebilir. Aslında bu tür tartışmalar Osmanlı mütefekkirleri arasında Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar devam etmiştir. Öyle ki Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık akımlarının temelinde bu düşünce bulunmaktadır. Bu dönemin önemli fikir adamlarından biri olan Filibeli de bu bağlamda konuyu ele alıp tartışmıştır.

Filibeli Osmanlıcılık fikrine ilkece olumlu bakmakla birlikte Osmanlı manevî şahsiyetinin kabul edilmesi, Türkçenin resmî dil vasfını koruması ve İslam dininin manevî üstünlüğünün kabul edilmesi gibi temel şartların yerine getirilmesi halinde bu fikrin uygulanabilir bir zemin bulacağını ifade eder. Aksi takdirde bu düşüncenin benimsenmesi ve uygulanması imkânsızdır.

İslamcılık konusunda ise Ahmet Hilmi, Müslümanların siyasî bir bütün olarak bir araya gelmelerinin çok zor olduğunu düşünür. Ancak hukuka riayet ve menfaatlerin muhafazası anlamında Müslümanların bir araya gelebileceğini savunur. Böyle olması durumunda Müslümanların siyasî ve ekonomik anlamda kalkınabileceğine inanır.

XVIII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı düşünürlerinin üzerinde kafa yorduğu Batıcılık konusunda Ahmet Hilmi, Batının fen ve sanayisinden faydalanılabileceğini ifade eder. Fakat o, başta Abdullah Cevdet olmak üzere dönemin Batıcılarının savundukları topyekun Batılılaşma fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. Çünkü ona göre böyle bir Batılılaşma bu milletin intiharı olacaktır. Bu yüzden ilim ve fen dışında Batıdan alınacak şeyler konusunda seçici davranılmalıdır.

Filibeli Türkçülük ideolojisini ele alırken öncelikle Türk unsurunun Osmanlı ve İslam dünyası açısından önemine değinir. O, Türklüğü düşünmenin Osmanlı hatta İslam dünyasının kurtuluşunu düşünmek olacağını belirtir. Çünkü Türkler güçlü, faal ve teşebbüs gücü yüksek bir ırktır. Dolayısıyla Türkler gelişip ilerledikçe Osmanlı Devleti ve beraberinde İslam dünyası da gelişip ilerleyecektir. Türkler Müslüman olduğundan bu yana İslam'ın hizmetkârıdır. Eğer Türkler bir gün bu vazifeyi bırakacak olursa işte o gün Türklük ölmüş sayılır. Bu nedenle öncelikle Türklerin içinde bulunduğu bu durumdan kurtulmaları gerekir. Bunun içinse yapılacak en önemli şey, ciddi bir özeleştiri yaparak sorunların gerçek sebeplerini ortaya çıkarmaktır.

Şehbenderzâdenin yaşadığı dönemin özelliğinden dolayı üzerinde kafa yorduğu bir diğer önemli konu İslam düşünce ve medeniyetinin gerileme sebepleridir. O bunun, taklitçilik, metotsuzluk, yanlış kader anlayışı, aşırı züht ve ruhbanlık, ilim-ilerleme düşmanlığı ve dini bilgiler ile bilimsel bilgilerin bağdaştırılamaması gibi nedenlerden kaynaklandığı üzerinde durur. İslam düşünce ve medeniyetinin gerileme sebeplerini bu şekilde tespit eden Ahmet Hilmi, bu düşünce ve medeniyetin tekrar canlanabilmesi için yapılması gerekenleri de göstermiştir. Ona göre bu anlamda yapılacak ilk şey kendimize uygun doğru bir metot bulmaktır. Bizim için bu anlamda en uygun metot tahlil ve tenkit metodudur. Bununla birlikte Avrupa kültür ve medeniyetinden faydalanırken daha dikkatli olmalıyız. Avrupa'nın maddî medeniyetini hiç çekinmeden alabiliriz. Ancak başta ahlak olmak üzere diğer konularda seçme ve aktarma yöntemini kullanmalıyız. Çünkü Avrupa'nın din ve kültür anlayışı Osmanlıdan çok farklıdır. Bu nedenle Avrupa'dan körü körüne alacağımız her şey toplumumuzu içinden çıkılmaz felaketselere sürükleyebilir. Fakat bu konuda seçici davranırsak, Japonya örneğinde olduğu gibi, kendi kültür ve kimliğimizi koruyarak yeni bir medeniyet inşa edebiliriz.

Ahmet Hilmi'nin bu bağlamda ele alıp irdelediği konulardan biri de yanlış kader anlayışıdır. O, İslam toplumlarının –kendisinin “Batıl” olarak gördüğü– “Cebriyye” mezhebinin anlayışına sürüklendiğinden yakındır. Bu da İslam toplumlarını teslimiyetçi, tembel, pısrık ve kadercı bir anlayışa itmiştir. İslam toplumları bu yanlış telakkiden

kurtulmak istiyorsa Hz. Peygamberin hayatını iyi incelemelidir. Çünkü onun hayatının hiçbir döneminde böyle yanlış bir kaderci ve teslimiyetçi düşünce görülmemiştir. Böyle bir durum olsaydı Mekke’de bulunduğu dönemde duçar olduğu acılara karşı koyamazdı. Dolayısıyla İslam ümmeti bu yanlış telakkiyi bertaraf etmek istiyorsa Hz. Peygamberin risalet döneminde gösterdiği ceht, gayret ve mücadeleci ruha sahip çıkmalı ve kader anlayışında bu ruhu temel almalıdır. Öte yandan züht ve ruhbanlık konusuna da değinen Ahmet Hilmi, ruhbanlığın İslam dininde hiçbir şekilde yer olmadığını ifade eder. Züht ise doğru ölçüsünde, yani dünyayı tamamen terk edip çalışmayı bırakmak, dünya lezzetlerine sırt çevirip kuru ekmek yiyerek aba giymek olarak değil de lezzet verici şeyleri azaltmak ve onlara dalmamak anlamında yapılması gerektiğini belirtir.

Filibeli’ye göre İslam düşünce ve medeniyetini yeniden inşa etme yolunda ele alınıp irdelenmesi gereken konulardan bir diğeri dini bilgiler ile bilimsel bilgilerin telifinin gerekliliğidir. Ona göre bu anlamda yapılacak ilk ciddi çalışma, zamanın ihtiyaçlarını dikkate alarak, Kuran’ın ruhuna uygun bir şekilde dini bilgileri yeniden yorumlamaktır. Yani içtihat kapısı yeniden açılmalıdır. Çünkü bundan sekiz yüz veya bin yıl evvel ortaya konmuş bir fikrin yaşatılmaya çalışılması ve bunun toplumların kalkınması için itici bir güç olarak gösterilmesi mantıksızdır. Yapılacak bu içtihatlar münferit olmamalı, uluslararası bir İslam Meclisi tarafından yapılmalıdır. Bu meclisin yapacağı ilk icraat ise Kuran’ın ruhuna en uygun ve bugünkü ihtiyaçlara en çok cevap verebilir niteliğe sahip tek bir mezhep altında bütün mezhepleri birleştirmek olmalıdır. Bu mezhebin en önemli özelliği hikmet/felsefe ve sîret/ahlak olmalıdır. Bu bağlamda eğitim ve öğretimin ıslah edilmesi gerektiği üzerinde de duran Ahmet Hilmi, tedrisatın düzeltilmesi, medreselerin yeni okulların şekil ve metoduna uydurulması, aynı zamanda ilmiye sınıfının vazife ve taksimının yeniden belirlenmesi gerektiğini ifade eder.

Hülasa edersek; Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, II. Meşrutiyet Dönemi gibi Osmanlının en sıkıntılı zamanlarından birinde yaşamış bilgili, sorumluluk sahibi, hayatını dininin, devletinin ve tüm İslam toplumlarının kurtuluşuna adanmış önemli bir Türk-İslam düşünürüdür. Onun ortaya koyduğu bütün bu düşüncelerden temel maksadının; Osmanlının siyasi birliğini koruyarak bekasını sağlamak, İslam toplumlarının refah seviyesini yükseltmek ve Batı karşısında onların ezilme ve yok olmasını önlemek olarak özetleyebiliriz. Ancak bunu başarmak için sistemli çalışma ve sabır gerekir.

BİBLİYOGRAFYA

- Akçura**, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Lotus Yayınları, Ankara 2005.
- Aksun**, Ziya Nur, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi* c. I, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010. içinde) s. 15-34 Arası
- Albayrak**, Sadık, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Huzur-u Aklü Fen’de Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti*, İstanbul, 1974, Tercüman 1001 Eser İçinde), ss. 13-21
- Berkes**, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Bolay**, Süleyman Hayri, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- Cömert**, İsmail, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Senusiler ve Sultan Abdülhamit*, Ses Yay. İstanbul, 1992), ss. 7-12
- Çetin**, Atilla, “Hikmet”, *DİA*, c. XVII, İstanbul 1998.
- Demir**, Remzi, *Pholosophia Ottomanica (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde Türk Felsefesi)*, Lotus Yayınları, Ankara 2007.
- Doğan**, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Haz. Bahar Yayınlar, İstanbul 1996.
- Ekici**, Mehmet Zeki, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi’nin Hayatı ve Eserleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.
- Eryüksel**, Ahmet, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflası*, Nehir Yay. İstanbul 1991, İçinde) ss. 9-14.
- Güçlü**, Abdülbaki v.d., *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.
- Gökalp**, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Eflatun Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, *Türkçülüğün Esasları*, Akvaryum Yayınevi, İstanbul 2011.
- Gülçiçek**, Meral, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi’nin Hikmet Gazetesindeki İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Halil**, Ali Nasuf, *Filibeli Ahmet Hilmi’nin Düşünce Hayatı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- Hanioğlu**, M. Şükrü, “Batılılaşma”, *DİA*, c. V, İstanbul 1992.
- Kahraman**, Kemal, “Fizan”, *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996.
- Kara**, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2011.

- Kayanî**, Muhammed Han, *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İktbal*, İz Yayınları, İstanbul 2002.
- Kiel**, Michael, “Filibe”, *DİA*, c. XIII, İstanbul 1996.
- Koçak**, Ahmet, “Önsöz” (Filibeli Ahmet Hilmi *Hikmet Yazıları* İçinde, İnsan Yayınları, İstanbul 2005) s. 15-89 Arası
- Kutluer**, İlhan, “Düşüncede İslamcılık”, *DİA*, İstanbul 2001.
- Komisyon**, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Ankara 2006.
- _____, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Komisyon**, *Alternatif Düşünceler Sözlüğü*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.
- Ortaylı**, İlber, *Avrupa ve Biz*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Özcan**, Azmi, “ II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık”, *DİA*, c. XXIII, İstanbul 2001.
- _____, “İttihad-ı İslam”, *DİA*, c. XVII, İstanbul 2001.
- _____, “Osmanlıcılık”, *DİA*, c. XXXIII, İstanbul 2007.
- Paşa**, Said Halim, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayınları, İstanbul 1993.
- Şehbenderzâde**, Filibeli Ahmet Hilmi, (ö.1914), *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* Sad. Necip Taylan, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001.
- _____, *Beşeriyetin Fahri Ebedisi Nebimizi Bilelim*, Sad. İsmail Hakkı Hocoğlu, Bedir Yayınları, İstanbul 1980.
- _____, *Hikmet Yazıları*, Haz. Ahmet Koçak, İnsan Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, “Din, Hikmet ve Fen Karşısında Feminizm”, *Hikmet*, No:7, 1326 (m.1910)
- _____, *Hangi Felsefî Mesleği Kabul Etmeliyiz? Darulfünun Efendilerine Tahrirî Bir Konferans*, (İslam Düşüncesinde Arayışlar; 2-26), Haz. Adil Bebek-İlyas Çelebi, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, *Huzur-u Akl-ü Fen'de Maddiyun Meslek-i Dalaleti (İlim Karşısında Maddecilik)*, Haz. Sadık Albayrak, Tercüman 1001 Eser, İstanbul 1974.
- _____, *Islahat ve İstikbal*, (Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi, c. I, İçinde, s. 67-78), Haz. İsmail Kara, İstanbul 2011.
- _____, *İslam Tarihi*, Haz. Ziyatur Aksun, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.

_____, *Muhalefetin İflası İtilaf ve Hürriyet Fırkası*, Haz. Ahmet Eryüksel, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.

_____, *Yirminci Asırda Âlem-i İslam ve Avrupa (Müslümanlara Siyaset Rehberi)*, (Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi, c. I, İçinde, 77-93) Haz. İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.

_____, *Senusîler ve Sultan Abdülhamid*, Haz. İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul 1992.

_____, *Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor?* Hikmet Matbaa’yı İslamiyesi, Konstantiyye, 1329 (m.1913)

_____, *Üss-i İslam (İslam İnancının Temel İlkeleri)*, Sad. Ahmet Özalp, Kültür Basın Birliği Yayınları, İstanbul 1987.

_____, *Zorlu Süvari*, Haz. Serkan Özbudun, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.

Taylan, Necip, “Ek” (Filibeli Ahmet Hilmi *Allah’ı İnkâr Mümkün mü?* İçinde, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001), s. 184-206 Arası

Türköne, Mümtaz’er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2011.

_____, “İslamcılık”, *DİA*, c. XXIII, İstanbul 2001.

Uçar, Ramazan Uğur, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi’de Türklük Tasavvuru*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008.

Uçman, Abdullah, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi”, *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2011.

Uludağ, Zekeriyya, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Vural, Mehmet, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara 2003.

Yazır, Elmalılı Muhammet Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.

Yılmaz, Kamil, *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.

ÖZGEÇMİŞ

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	---

1981 K.Maraş doğumludur. Ortaokul ve liseyi K.Maraş merkez İmam-Hatip Lisesi'nde okudu. 2007 yılında Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2014 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisansını tamamladı. Halen Milli Eğitim Bakanlığı'nda İmam-Hatip Lisesi meslek dersleri öğretmeni olarak görev yapmaktadır.